

Peri Istorias

Vol 10 (2021)

Περί Ιστορίας

ΙΟΝΙΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Περί Ιστορίας

10

ΚΕΡΚΥΡΑ 2021

Τρεις ανέκδοτες επιστολές του διδασκάλου της
Ηγεμονικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου
Λάμπρου Φωτιάδη προς τους Παναγιώτη Κοδρικά
και Σαμουήλ Γεωργιάδη Κουβελάνο

Βασιλική Χ. Τζώγα

To cite this article:

Τζώγα Β. Χ. (2022). Τρεις ανέκδοτες επιστολές του διδασκάλου της Ηγεμονικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου Λάμπρου Φωτιάδη προς τους Παναγιώτη Κοδρικά και Σαμουήλ Γεωργιάδη Κουβελάνο. *Peri Istorias*, 10, 17-80. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ieim/article/view/30104>

ΤΡΕΙΣ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ
ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΤΟΥ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ
ΛΑΜΠΡΟΥ ΦΩΤΙΑΔΗ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΔΡΙΚΑ
ΚΑΙ ΣΑΜΟΥΗΛ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ ΚΟΥΒΕΛΑΝΟ

[...] *Ἰμερτάν σοφίαν τε, νόω Πολυῖδρείας τε,
τῆς πεπύκασται ἔξοχ' ἄριστα ὁ Φωτιάδα
Λάμπρος, οὐ ὄνατο κάρτα πόλις Δακέων ἱερά·
τοῦ ὄνυμ' ἀλαθῶς τ' ἐν πᾶσ' ἔξοχον ἔμμεναι
φράσδει, λαμπόμενον χαρίτεσσ' ἀρετήσι τε·
τόν πρᾶν γᾶν πάτρα ἱρά Ἰωαννίνων
γείατο, τάν περί κήρι φιλεῦντι θεοί·
προπρό δ' ἔπειτα Δακῶν θρέψεν πόλις
ἴσα θεοῖς, ὅτι δῆ μετά πάντεσιν
ἔπρεπε κάλλεσιν ἰδμοσουνᾶν [...]*¹

Οι τρεις δημοσιευόμενες στην παρούσα μελέτη επιστολές είναι του Λάμπρου Φωτιάδη (1752-1805), ενός από τους επιφανέστερους λογίους των ημιαυτόνομων Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, η παραγωγική διδακτική θητεία του οποίου στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου εκτείνεται μεταξύ των ετών 1792 και 1805. Οι υπό μελέτη τρεις επιστολές του περιλαμβάνονται στον χαρτώο κώδικα με τον ταξινομικό αριθμό 2390², που φυλάσσεται στο τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (ΕΒΕ). Πρόκειται για έναν ογκώδη κώδικα που διατηρείται σε καλή κατάσταση και παραδίδει *inter alia* (κυρίως επιστολές λογίων της μεταβυζαντινής περιόδου, μεταξύ αυτών και 25 επιστολές του Ευγένιου Βούλγαρη)³ ένα corpus επιστολών του Φωτιάδη (σ. 467-468,

1. Εγκωμιαστικό επίγραμμα με τη μορφή *σύριγγας* του Αναστάσιου Γεωργιάδη-Λευκία, αφιερωμένο στον διδάσκαλό του Λάμπρο Φωτιάδη. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, *χφ. υπ' αρ. 249, φ. 83*.

2. Λίνος Πολίτης (με τη συνεργασία Μαρίας Α. Πολίτη), *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1857-2500*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 54, Αθήνα 1991, σ. 382-385.

3. Δημήτριος Γ. Αποστολόπουλος, «Ευγένιος Βούλγαρης, “Collectio Epistolica”». Το

825-883, 889-919, 933-990), που επιγράφεται: *Τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου τῆς ἐν Βουκουρεστίοις σχολῆς. Λάμπρου Φωτιάδου, τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων ἐπιστολαί* (σ. 825). Οι επιστολές είναι είτε ιδιωτικού χαρακτήρα, με παραλήπτες πρόσωπα του οικογενειακού του περιβάλλοντος, ἢ απευθύνονται σε διαπρεπεῖς λογίους της εποχῆς του, σε αξιωματούχους των Παρίστριων Ηγεμονιών και σε αρχιερεῖς της Ουγγροβλαχίας, ὅπως π.χ. ο επιφανῆς ιεράρχης Δοσίθεος Φιλίτης, πραγματοποιούμενες ζητήματα φιλοσοφικής, θεολογικῆς και γλωσσικῆς φύσεως.

Ο συγκεκριμένος αθηναϊκός κώδικας σύγκειται ἀπὸ 1.156 σελίδες, πολλές ἀπὸ τις οποίες εἶναι λευκές και αριθμημένες. Ἀπὸ τη μέχρι τώρα διεξαχθεῖσα ἔρευνα αποδεικνύεται ὅτι το συγκεκριμένο χειρόγραφο που διασώζει το *Επιστολάριο*, συνιστά μια ἀπὸ τις σημαντικότερες, ἴσως και τη μοναδική, μέχρι σήμερα γνωστή συλλογή επιστολικῶν κειμένων του Φωτιάδη. Οι επιστολές δεν εἶναι αυτόγραφες ἀλλὰ ἔχουν αντιγραφεί, ὅπως και ολόκληρο το χειρόγραφο, ἀπὸ διάφορους, οι γραφικοί χαρακτήρες των οποίων εναλλάσσονται. Σύμφωνα με τα διάσπαρτα βιβλιογραφικά σημειώματα (σ. 31, 571, 990, 1141), που εντοπίζονται σε αυτόν τον κώδικα, γνωρίζουμε την ταυτότητα δύο μόνο κωδικογράφων του, μαθητῶν του Φωτιάδη στο Βουκουρέστι: Ἀλέξανδρος Πετρίδης ἢ Βυζάντιος⁴ και Ἰωάν-

---

αθησαύριστο “Επιστολάριό” του και το ζήτημα της διπλῆς χειρόγραφης παράδοσης της επιστολογραφίας του», *Ο Εραμιστής* 27 (2009), σ. 5-25. Πρβλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Επιστολές του Ευγένιου Βούλγαρη σε αθηναϊκούς κώδικες», στο Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ευγένιος Βούλγαρης»*, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006. Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ἱστορίας, Ἀθήνα 2009, σ. 177-178. Επίσης για τις επιστολές του Φωτιάδη, που περιέχονται στον αθηναϊκό κώδικα, βλ. ἡ ἴδια, «Ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία του γιαννιώτη λογίου Λάμπρου Φωτιάδη (1752-1805). Πηγή για τον βίο και το ἔργο του», στο Γεώργιος Παπαγεωργίου, Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Ἀ΄ Πανεπιστημίου Συνεδρίου «Ἱστορία-Λογισύνη: Ἡ Ἑπειρος και τα Ἰωάννινα ἀπὸ το 1430 ἕως το 1913»*, τ. Β΄, Ἰωάννινα 2015, σ. 967-988.

4. Για τον Ἀλέξανδρο Πετρίδη ἢ Βυζάντιο, βλ. Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805)», *Επετηρὶς του Μεσαιωνικοῦ Αρχείου* 3 (1950), σ. 129-130 σημ. 6· Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Institute for Balkan Studies 142, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 85, 123, 257. Επίσης, ἔχουμε εντοπίσει και την ὑπάρξη ενός σχολιαστικοῦ ἔργου του με τον τίτλο: *Πραγματεία εἰς τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Ευξείνου Λέσχης Ἀργυροπολιτῶν στη Νάουσα, χφ. 24 (18^{ος} αἰώνας, σ. 518), βλ. Αντώνιος Σιγάλας, *Ἀπὸ την πνευματικὴν ζωὴν των Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων της Μακεδονίας. Α. Αρχεῖα και βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας*, Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Παράρτημα Δ΄ Τόμου Επετηρίδος Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 188·

νης Σχινάς⁵, αδελφός του επίσης επιφανούς και πολυσχιδούς μαθητή του Φωτιάδη, ιατρού Δημητρίου Σχινά (ante 1792 – post 1826)⁶. Τεκμαίρεται, λοιπόν, ότι η συγκρότηση του κώδικα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά περί τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, χωρίς, ωστόσο, να μπορούμε να δώσουμε κάποιον terminus ante quem ή post quem, εξαιτίας του αχρονολόγητου των επιστολών (τέσσερις μόνο επιστολές του κώδικα είναι χρονολογημένες: 1779, 1782, 1785, 1789)⁷.

Βασίζόμενοι σε μια εσωτερική πληροφορία του κώδικα, το κτητορικό σημείωμα του ιατροφιλοσόφου Μιχαήλ Χρησταρή, *Κτήμα Μιχαήλ Χρησταρή* (σ. 31), πρέπει να αναφέρουμε ότι το προκείμενο χειρόγραφο ενδέχεται να αποτελεί ένα από τα τέσσερα χειρόγραφα⁸ που περιείχε ο χειρόγραφος κατάλογος της βιβλιοθήκης του, για την οποία ο εγκατεστημένος στο Βουκουρέστι Χρησταρής είχε καταστήσει έκδηλη την πρόθεσή του να την κληροδοτήσει στο Ορφανοτροφείο του Θεόφιλου Καΐρη στην Άνδρο. Για το συγκεκριμένο θέμα θα έχουμε τη δυνατότητα να κάνουμε εκτενέστερο λόγο παρακάτω. Το χφ. 2390, λοιπόν, που εμπεριείχε το corpus των επιστολών και κάποια έμμετρα στιχουργήματα του Φωτιάδη (σ. 1110-1141) με την επιγραφή στον κατάλογο *Ἐν Ἐπιστολάριον χειρόγραφον περιέχον διαφόρων ἐπιστολάς καί προσέτι ἐγκώμια καί ποιημάτια μακαρίτου Λάμπρου Φωτιάδου* προσκτήθηκε τελικά από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, ύστερα από δωρεά προς αυτήν της οικογένειας του Κωνσταντίνου Ασωπίου, ο οποίος υπήρξε, σύμφωνα και με την ενθύμηση στην όα

5. Ελένη Δ. Μπελιά, «Οι λόγιοι αδελφοί Δημήτριος και Μιχαήλ Γεωργίου Σχινά», *Μνημοσύνη* 2 (1968/69), σ. 174-181· Απόστολος Κ. Βακαλόπουλος, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τον λόγιο Δημήτριο Σχινά μεταξύ 1810-1817», *Ελληνικά* 29 (1976), σ. 171-173.

6. Ο Δημήτριος Σχινάς συνέγραψε το 1811 νεκρολογία για τον θάνατο του διδασκάλου του, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811) (ανατύπωση: Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου, 1988), σ. 83-84. Υπήρξε μέλος της Φιλομούσου Εταιρείας, στη Βιέννη, της Φιλικής Εταιρείας και βιβλιοθηκάριος του λόρδου Guilford στο Λονδίνο, μεταξύ των ετών 1819-1824 [Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Η Βιβλιοθήκη του Λόρδου Guilford στην Κέρκυρα (1824-1830)*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Τετράδια Εργασίας* 31, Αθήνα 2008, σ. 36 σημ. 40]. Τον συναντάμε ακόμη ως μέλος της Φιλολογικής Εταιρείας Βουκουρεστίου, που ιδρύθηκε από τον λόγιο μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο (1766-1828), εγγεγραμμένο στα πρακτικά μιας συνεδρίας της που πραγματοποιήθηκε στο Βουκουρέστι στις 22 Ιουλίου του 1811, βλ. *Ερμής ο Λόγιος* 1 (1811), σ. 63.

7. Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 384.

8. Roxane D. Argyropoulos, «A 19th century Greek scholar in Bucharest: Mihail Christaris and his library», *Balkan Studies* 30 (1989), σ. 82.

της πρώτης σελίδας του χειρογράφου, ο τελευταίος κάτοχος του κώδικα⁹.

Ολοκληρώνοντας την ευθύνοπτη εσωτερική περιγραφή του κώδικα και επιχειρώντας μια περιεκτική αξιολόγησή του, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή η συναγωγή επιστολών του Φωτιάδη αποτελεί πολύτιμη πρωτογενή πηγή, από όπου μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες που επιπέχουν φως σε άγνωστες εκφάνσεις της προσωπικότητάς του, και να επιτύχουμε έτσι την περιδοολόγηση του βίου του. Ταυτόχρονα, έχουμε την εξαιρετική ευκαιρία μέσω αυτής να ανασυνθέσουμε την περιρρέουσα πολιτική, κοινωνική και πνευματική ατμόσφαιρα με όλες τις ιδεολογικές της αναμοχλεύσεις στον χώρο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών του β' ημίσεως του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα.

Στα πλαίσια της ανά χειράς μελέτης δεν θα επιχειρήσουμε να παραθέσουμε διεξοδικά τα βιογραφικά στοιχεία¹⁰ του διαπρεπούς διδασκάλου, αφού αυτά έχουν ήδη επανειλημμένως καταγραφεί, αλλά θα επικεντρωθούμε μόνο σε εκείνες τις ειδήσεις που μας επιτρέπουν να διεισδύσουμε στις ακόμη ανεξερεύνητες από την ιστορική έρευνα πτυχές τής αναμφισβήτητα πολυδιάστατης πνευματικής του ταυτότητας, όπως αυτές αρχίζουν να διαφαίνονται, εν είδει αυτοβιογραφικών μαρτυριών, μέσα από την επισταμένη μελέτη της επιστολογραφίας του, με την ταυτόχρονη πάντοτε αρωγή και των δευτερογενών πηγών. Πριν προχωρήσουμε στον σχολιασμό των τριών επιστολών του Φωτιάδη, με παραλήπτες τους Παναγιώτη Κοδρικά και Σαμουήλ Γεωργιάδη Κουβελάνο, οι οποίες έρχονται αναμφίβολα να εμπλουτίσουν και να συμπληρώσουν την έκπτυξη της προσωπικότητάς του, θα προσπαθήσουμε να χαρτογραφήσουμε μια άλλη διάστασή του, πλημμελώς προβεβλημένη και ανεπαρκώς μελετημένη, αυτή του δυναμικού μετόχου και κοινωνού της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, με όσα ο συγκεκριμένος όρος υπεμφαίνει. Κατά συνέπεια, η εστίαση της ερευνητικής μας

9. Κωνσταντίνος Ασώπιος, *Περί ελληνικής συντάξεως. Περίοδος δευτέρα*, Αθήνα 1858, σ. 087· Πρβλ. Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 385.

10. Οικονομίδης, «Λάμπρος Φωτιάδης», σ. 106-140 (βλ. σ. 106 σημ. 2, όπου παρατίθεται χρήσιμη παλαιότερη ρουμανική βιβλιογραφία). Για μεταγενέστερες μελέτες, οι οποίες, ωστόσο, δεν είναι απαλλαγμένες από την αναπαραγωγή εσφαλμένων πληροφοριών για τον Φωτιάδη, βλ. Στέφανος Μπέττης, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού. V. Λάμπρος Φωτιάδης ο "περικλής" σχολάρχης του Βουκουρεστίου (1753-1805)», *Ηπειρωτική Εστία* 18 (1969), σ. 302-309· Μαρία Γιαννακού, «Η μορφή του Λάμπρου Φωτιάδη στη θεώρηση της Νεοελληνικής Γραμματείας», στο «*Η Λογισύνη του Ανατολικού Ζαγορίου*», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου (Ανατολικό Ζαγόρι, 22-24 Ιουνίου 2001)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας – Τομέας Φιλοσοφίας, Ιωάννινα 2002, σ. 45-52.

προσοχής αποκλειστικά στη φιλολογική ανάλυση των συνθεμάτων του Φωτιάδη και στην προσέγγισή του μόνο ως διδασκάλου δρα ανασταλτικά σε κάθε απόπειρα σφαιρικής αποτίμησής του, η οποία πρέπει να γίνει με αφετηρία την αλληλογραφία του, που εύγλωττα μας αποκαλύπτει έναν ρέκτη διανοούμενο, ανοιχτό απέναντι στις ιδεολογικές ανακατατάξεις που επέφερε ο Διαφωτισμός, έναν ευαίσθητο και ταυτόχρονα εκλεκτικό δέκτη των ραγδαίων πνευματικών εξελίξεων της εποχής του.

Ο Φωτιάδης μετέβαλε την πανθομολογούμενη ευρυμάθειά του σε διαδικασία ενστάλαξης της αποκρυσταλλωμένης γνώσης στον ευρύτατο κύκλο των μαθητών ή και των απλών ακροατών που τον περιέβαλλε. Από το έτος 1792¹¹ υπήρξε πρωτοδιδάσκαλος στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, το σπουδαιότερο εκπαιδευτικό κέντρο του χώρου της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού¹². Το 1795 διορίστηκε από τον ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Μουρούζη διευθυντής της, ενώ το 1802 του ανατέθηκαν, από τον επίσης οσποδάρο της Βλαχίας Κωνσταντίνο Ύψηλάντη, τα καθήκοντα του γενικού επιθεωρητή όλων των Σχολών της Βλαχίας¹³. Στους μαθητές του Φωτιάδη συγκαταλέγονται κορυφαίες πνευματικές προσωπικότητες της εποχής, όπως οι Νεόφυτος Δούκας, Μιχαήλ Χρησταρής, Ζηνόβιος Πωπ, Αθανάσιος Χριστόπουλος¹⁴, Παναγιώτης Κοδρικάς, Γρηγόριος Ζαλίκογλου, Νικόλαος Πίγκολος, Στέφανος Κομμητάς, Γεώργιος Γεννάδιος, Αλέξανδρος Βασιλείου, Αναστάσιος Γεωργιάδης-Λευ-

11. Βλ. τις προσφωνήσεις του Φωτιάδη ως πρωτοδιδασκάλου στον ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Κωνσταντίνου Μουρούζη (1790-1792) και ως διευθυντή της Ακαδημίας στον επίσης ηγεμόνα της Βλαχίας από το 1796 Αλέξανδρο Ύψηλάντη (σε αυτόν αφιερώνεται επίσης και ένα επίγραμμα *Τρίγωνον ίκετήριον*), βλ. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor. Texte Grecești privitoare la Istoria Românească culese și publicate cu introducere și indicele numelor de A. Papadopoulos-Kerameus*, τ. XIII, București 1909, σ. 321-326.

12. Ο Στέφανος Κανέλος σε δύο από τις επιστολές του (Heidelberg 1821, Paris 1822) προς τον Γερμανό φιλέλληνα Carl Jakob Iken (1789-1841) εκθέτει την κατάσταση της εκπαίδευσης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, βλ. Carl Iken, *Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, τ. II, Leipzig 1825, σ. 247-248.

13. Camariano – Cioran, *Les Académies*, σ. 452.

14. Όπως μας πληροφορεί ο Θεόδωρος Αθανασίου, ο Α. Χριστόπουλος υπήρξε, σύμφωνα με τη σύσταση του Φωτιάδη, κατ' οίκον διδάσκαλος του Ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρου Μουρούζη, βλ. Θεόδωρος Αθανασίου, *Περί των Ελληνικών Σχολών εν Ρουμανία 1644-1821 και περί της επιρροής αυτών επί του τε θρησκευτικού και πολιτικού εδάφους*, Αθήνησιν 1898, σ. 108.

κίας¹⁵ αλλά και βογιάρροι, όπως οι Γεώργιος (Iordake) και Κωνσταντίνος (Dinicu) Golescu, οι αδελφοί Γρηγόριος Brâncoveanu και Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης Brâncoveanu, ο Nestor Craiovescu κ.ά.

Ο μέγας ποστέλνικος (πρωθυπουργός) στις ηγεμονικές αυλές τόσο της Βλαχίας κατά την ηγεμονία του Ιωάννη Καρατζά (ci. 1745-1844) όσο και της Μολδαβίας κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του Μιχαήλ Β΄ Σούτσου (1784-1864) και μαθητής ή απλώς ακροατής των μαθημάτων του Φωτιάδη Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός (1778-1849)¹⁶ έγραψε:

Descendu de la chaire, il prenait le rôle de père tendre et commun de tous ses élèves ; quelle que fût leur condition, il approuvait ceux qui se distinguaient, et par-là excitait une émulation sans jalousie; il allait même jusqu'à partager le fruit de ses travaux avec ceux de ses disciples qui manquaient de fortune. Un tel professeur ne tarda pas à former des littérateurs profonds, en même temps que des citoyens vertueux¹⁷.

Διαβάζουμε πάλι στον Λόγιο Ερμή του 1811 για τον επιφανή διδάσκαλο του Βουκουρεστίου: «έφώτισε τήν Δακίαν, καί ώφέλησε τούς Έλληνας, διασπείρας τά φώτα τής Έλληνικής παιδείας»¹⁸, ενώ και ο Βρετανός περιηγητής William Martin-Leake ευθυγραμμίζεται απόλυτα με τις εγκωμιαστικές αναφορές στην αγχίνιοια του διδασκάλου παρατηρώντας: «Lamprus Fotiadhi, of Ioannina [...] one of the most learned, zealous, and exemplary, of the modern Greeks», παραθέτοντας ταυτόχρονα ένα μικρό δείγμα της συγγραφικής του παραγωγής: «A great variety of Poems in Hellenic, a Paraphrase

15. Το έτος 1802 σπούδαζε στο Βουκουρέστι, όπου δίδασκε ο Φωτιάδης, ενώ σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος αποδεικτικό αντίγραφο, επικυρωμένο από τον ιερομόναχο Ιωνά Σπαρμιώτη στη Βιέννη, ότι ο Αναστάσιος Γεωργιάδης-Λευκίας «διήκουσε τά μαθήματά του», βλ. Πολυδ. Παπαχριστοδούλου, «Πνευματικοί άνδρες της Θράκης», Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού 32 (1966), σ. 91.

16. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Νερουλού, βλ. τις πληροφορίες που μας παρέχει ο Ελβετός εκδότης Jean-Pierre-Louis Humbert στον πρόλογο που προτάσσεται του έργου του Νερουλού *Cours de littérature grecque moderne donné à Genève par Jacobaky Rizo Néroulos, ancien premier ministre des hospodars grecs de Valachie et de Moldavie publié par Jean Hubert, Genève 1828² (seconde édition revue et augmentée)*, σ. V-XXIV, όπως επίσης και την εισαγωγή του έργου *Jacobaky Rizo Néroulos, Analyse raisonnée de l'ouvrage intitulé Charte Turque / Γιακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ, Κριτική ἀνάλυση τοῦ συγγράμματος ποῦ ἐπιγράφεται Τουρκική Χάρτα, εισαγωγή-έκδοση-μτφρ.-ευρετήρια Bertrand Bouvier, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Αθήνα 2013, σ. 13-27.*

17. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, σ. 60.

18. Ερμής ο Λόγιος 1 (1811), σ. 49.

of Pindar; interpretations of the Ancient Orators, Historians, &c, &c.»¹⁹.

Ο ιατροφιλόσοφος Μιχαήλ Χρησταρής²⁰ (1773-1851) αφιέρωσε στο διδάσκαλό του Φωτιάδη τη μετάφραση που εκπόνησε από το γερμανικό πρωτότυπο του μαθηματικού εγχειριδίου με τον τίτλο: *Στοιχεία τής Αριθμητικής και Άλγέβρας*²¹ του καθηγητή της Ακαδημίας της Βιέννης Georg Ignaz Metzburg, που εκδόθηκε στην Πάδοβα το 1804. Ο τραπεζίτης της Βιέννης Ζηνόβιος Πωπ (1778-1854) και υιός του Κωνσταντίνου Χατζή Πωπ, ιδιοκτήτη ενός εύρωστου εμπορικού οίκου στο Sibiu της Τρανσυλβανίας²², αλλά και ο Νεόφυτος Δούκας (1760-1845) αφιέρωσαν αμφότεροι στον διδάσκαλό τους Φωτιάδη τα γραμματικά τους πονήματα *Μετρικής Βιβλία Β΄* (Βιέννη 1803)²³ και *Η κατ' έπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα* (Βιέννη 1804)²⁴, αντίστοιχα, συνιστώντας εύγλωττους μάρτυρες του ρηξικέλευθου και ανακαινιστικού πνεύματος που αναμφίβολα διακατείχε τον Φωτιάδη ως δι-

19. William Martin-Leake, *Researches in Greece*, London 1814, σ. 91.

20. Ariadna Camariano-Cioran, *Contributions à l'histoire des relations gréco-roumaines. L'Épire et les pays roumains. Monastères de Valachie dédiés à ceux des diocèses de Pogoniani et de Jannina. Aide pécuniaire accordée à l'Épire par des Épirotes établis dans les pays roumains. Épirotes princes régnants, secrétaires princiers et dignitaires dans les pays roumains. Intellectuels Épirotes dans les pays roumains*, Jannina 1984, σ. 184, 227-232· Argyropoulos, «Mihail Christaris», σ. 115-130· η ίδια, «Le Catéchisme social de Michel Christaris», στο *Diversité des Lumières dans la pensée grecque. Idées et innovations (XVIIIe-XIXe siècles)*, Bibliothèque de Littérature générale et comparée dirigée par Jean Bessière 121, Paris 2014, σ. 183-191· Olga Cicanci, «Représentants de la diaspora grecque dans la vie culturelle de l'espace roumain (fin XVIe – début XIXe siècle)», στο *Relations Gréco-Roumaines. Interculturalité et identité nationale*, Sous la direction de Paschalis M. Kitromilides et Anna Tabaki, Institut de Recherches Néohelléniques, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Athènes 2004, σ. 245-246.

21. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Βιβλία – Φυλλάδια*, τ. I, (1801-1818), Βιβλιολογικό Εργαστήριο, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1997, σ. 116-117.

22. Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Organizarea si viața culturală a companiei “grecești” din Braşov (sfârşitul sec. al XVIII – lea și prima jumătate a sec. al XIX – lea)», μτφρ. Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος – Απόστολος Πατελάκης, «Η οργάνωση και η πνευματική ζωή της “ελληνικής” κομπανίας του Μπρασόβ (τέλη του 18ου και πρώτο μισό του 19ου αι.)», *Βαλκανική Βιβλιογραφία* Παράρτημα 7 (1978), Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, επιμ. Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 290-291.

23. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία*, σ. 70.

24. Στο ίδιο, σ. 102· βλ. και Αθανασίου, *Περί των Ελληνικών Σχολών*, σ. 82. Ο Δούκας με την επικουρία του Φωτιάδη συνέχισε και την προσπάθεια για την ολοκλήρωση του έργου του *Λεξικόν τών Φράσεων εἰς τήν Ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου*, που τυπώθηκε στη Βιέννη το 1806, βλ. στο ίδιο, σ. 186-187.

δάσκαλο. Σε αυτό το σημείο δεν πρέπει να αγνοηθεί και η μεταγενέστερη μαρτυρία του Γερμανού φιλέλληνα Carl Jacob Iken (1789-1841) στο συμπληρωματικό του έργο *Leukothea*, όπου εναργώς παρατηρεί ότι η αρχική επεξεργασία σε συνδυασμό με την καθοδήγηση και την παροχή παλαιότερων για τη συγκρότηση των έργων τους πρέπει να προσγραφεί στον Φωτιάδη²⁵.

Ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας (1777-1836) συνηγορεί στα ανωτέρω παρατηρώντας σχετικά: «οί μαθηταί τοῦ ἁοιδίου διδασκάλου τῶν Βουκουρεστίων Λάμπρου Φωτιάδου ἤρχισαν δι' ὁδηγίας του καί αὐτοί, ὄχι νά μετασυντάσσωσι τόν Γαζήν, ἀλλά νά συντάσσωσι Γραμματικὰς [...]»²⁶. Επίσης, σύμφωνα με μαρτυρία μαθητή του Φωτιάδη, που είδε το φως της δημοσιότητας στον *Λόγιο Ερμή* του 1819, πρέπει και το έργο του Στέφανου Κομμητά (1762-1830) *Παιδαγωγός ἢ Πρακτική Γραμματική*, που προήλθε το 1800 από το τυπογραφείο του Franz Anton Schrämbli στη Βιέννη, να είχε εκπονηθεί με την παρότρυνση και την καθοδήγησή του: «ἡ κατά συμβουλήν, ὁδηγίαν, καί διόρθωσιν αὐτοῦ γενομένη καί τοῦ Κομμητᾶ καί τοῦ Δούκα· ὅλα αὐτά πρέπει νά θεωρῶνται ὡς δοκιμαί τοῦ σχεδίου, τό ὅποιον εἶχε συλλάβει ὁ μακαρίτης εἰς σύνταξιν μιᾶς καλλιτέρας Γραμματικῆς»²⁷.

Πράγματι η προωθημένη για την εποχή της σκέψη του Φωτιάδη είχε ήδη εστιάσει την προσοχή της στην ανεπάρκεια των εν χρήσει παρωχημένων *Γραμματικῶν* –στη συντριπτική τους πλειονότητα εκπονούνταν με βάση αυτές των Θεοδώρου Γαζή (Βενετία 1495) και Κωνσταντίνου Λασκάρους (Μιλάνο 1476)– και κατά συνέπεια είχε συνειδητοποιήσει την επιτακτική ανάγκη σχεδιασμού μιας μελλοντικής μεταρρύθμισης των δύσληπτων διδακτικῶν εγχειριδίων. Η σύλληψη της ιδέας από τον Φωτιάδη για την παράλληλη συγκρότηση μιας *Εγκυκλοπαιδείας*²⁸ και μιας *Γραμματικῆς*, «ἐμελέτησεν καί τήν συγγραφὴν μιᾶς νέας Ἐγκυκλοπαιδείας, καί τήν συγ-

25. Iken, *Leukothea*, σ. 220· πρβλ. Camariano-Cioran, *Les Académies*, σ. 457.

26. Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Γραμματική διὰ Σχολεία*, εν Βιέννη 1833, σ. ιστ'.

27. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819), σ. 486. Ο Φωτιάδης είχε προβεί στην ένταξη στο διδακτικό πρόγραμμα της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου της *Γραμματικῆς εἰσαγωγῆς βιβλία τρία* [...] του Ματθαίου «ἐκ Γανοχώρων», που είχε τυπωθεί στη Βιέννη το 1796, ο οποίος, σύμφωνα με τον Κούμα, «ἐμεταμεθόδευσε τό τέταρτον τοῦ Γαζή», βλ. Κούμας, *Γραμματική*, σ. ιδ'-ιε'.

28. Το αποτελούμενο από δώδεκα τόμους έργο του Στεφάνου Κομμητά *Ἐγκυκλοπαιδεία Ἑλληνικῶν μαθημάτων, Συλλεγεῖσα ἐκ τῶν ἀρίστων Ἑλλήνων συγγραφέων καί ποιητῶν μετά τῶν ἀναγκαίων ὑποσημειώσεων* [α' έκδοση: Βιέννη 1812 και 1813, β' έκδοση: Αθήνα 1839-1840, βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ο Εραμιστής* 12 (1975), σ. 137-138], αν και δεν αποκλίνει από τη στερεότυπη διάθρωση των προγενέστερων *Εγκυκλοπαιδειῶν*, θα μπορούσε να εληφθεῖ ως μια απόπειρα αυτού να πραγματώσει το όραμα του Φωτιάδη.

γραφικήν μιᾶς νέας Γραμματικῆς»²⁹, αναμφίβολα πρέπει να είχε πραγματοποιηθεί και με γνώμονα τις ραγδαίες εξελίξεις που παρατηρούνταν στο φιλολογικό επιστημονικό πεδίο στη Δυτική Ευρώπη³⁰, και ειδικότερα τη σταδιακή έκδοση από τον Friedrich Jacobs (1764-1847) της *Anthologia Graeca sive Poetarum Graecorum lusus* (Λειψία 1794-1814).

Θεωρούμε χρήσιμο να αναφέρουμε ότι σώζεται στον κώδικα υπ' αρ. 249 του Ιστορικού Αρχείου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΙΕΕΕ)³¹ μια άγνωστη στη μέχρι σήμερα ιστορική έρευνα επιτομή, που φαίνεται να πραγματοποίησε ο Φωτιάδης (φ. 4^r-68^v) του ογκώδους (1.400 σελίδες) *Υπομνήματος* του διδασκάλου των Ακαδημιών του Ιασίου και του Βουκουρεστίου Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη στο εξαιρετικά δυσνόητο τέταρτο βιβλίο της *Γραμματικῆς* του Θεοδώρου Γαζή, που εκδόθηκε στο Βουκουρέστι το 1768³². Εύλογα αυτή θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένα από τα πολυάριθμα εγχειρίδια διδασκαλίας ή *μαθηματάρια* που ο Φωτιάδης είχε εκπονήσει με στόχο την τελεσφορότερη άσκηση του διδασκτικού του έργου στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου. Πρέπει εδώ να προσθέσουμε ότι σε αποδιδόμενη στον Δημήτριο Καταρτζή (ci. 1730-1807) επιστολή, που απευθύνεται στον Φωτιάδη και χρονολογείται το 1789, ο συντάκτης της ζητεί την αποστολή των σημειώσεων του Βούλγαρη στη *Γραμματική* του Καυσοκαλυβίτη: «Ἐτι παρακαλῶ, ἄν ἔχῃς [...] ἢ καὶ τὰ σημειώματα τοῦ Εὐγενίου στοῦ Νεοφύτου τῆ Γραμματικῆς»³³. Πρόκειται προφανώς για το έργο που συνέγραψε ο Βούλγαρης μεταξύ των ετών 1768-1770, όταν βρισκόταν ήδη εγκατεστημένος στη Λειψία (1763/64-1771), και το οποίο τυπώθηκε πολύ αργότερα με τη χορηγία των αδελφών Ζωσιμά στη Βιέννη, και συγκεκριμένα το 1806 υπό τον τίτλο: *Ἐπί των ὑπομνηματικῶν παρεκβολῶν τοῦ Σοφολογιωτάτου ἐν Ἱεροδιακόνοις*

29. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819), σ. 486.

30. Ο Κούμας αναφέρει ως πρότυπο το έργο του Freidrich Jacobs *Elementarbuch der griechischen Sprache für Anfänger* (Jena 1807-1815), βλ. Κούμας *Γραμματική*, σ. 1στ', κε'.

31. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκῶν πλην της Εθνικῆς. Β' Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 10 (1913), σ. 185-186.

32. Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle. Œuvre posthume complétée et publiée par MGR Louis Petit et Hubert Pernot*, vol. II, Paris 1928, σ. 77-79, αρ. 680· πρβλ Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci. – 1800)*, τ. Ι, *Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 48, εν Αθήναις 1984, σ. 325, αρ. 4377.

33. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Νέα Ελληνικά Κείμενα, επιστασία Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1970, σ. 431.

Νεοφύτου τῶν εἰς τό τέταρτον τῆς Γραμματικῆς Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Κριτικά Ἐπιστάσεις³⁴. Το ἔργο που δεν εἶχε δει ἀκόμη το φῶς τῆς δημοσιότητας, φαίνεται ὅτι ἤδη κυκλοφοροῦσε ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ σε χειρόγραφη μορφή στους ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους τοῦ Βουκουρεστίου, ὅπως, βεβαίως, συνέβαινε καὶ με ἄλλα ἔργα τοῦ Βούλγαρη.

Ὁ Φωτιάδης δεν περιορίστηκε ἀπλῶς στὴ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ὡς ἓνας «δεινὸς Ἑλληνιστῆς καὶ Σχολάρχης ἐν Βουκουρεστίῳ πολλοῦ ἄξιος»³⁵, ἀλλὰ, ἀντιθέτως, υπῆρξε μιὰ ἀρτία καὶ πολυσύνθετη προσωπικότητα λογίου καὶ συγγραφέα, ἐμβριθῆς γνώστης καὶ κάτοχος τῆς κλασσικῆς παιδείας, χαρισματικὸς καὶ χαρακτηρισζόμενος ἀπὸ ἀγγίνοια διδάσκαλος με σφαιρικὴ φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ κατάρτιση³⁶. Το γεγονός αὐτὸ επαληθεύεται ἀφενὸς μὲν ἀπὸ τὶς ἐδῶ δημοσιευόμενες ἐπιστολές του, ἀφετέρου δὲ ἀπὸ τὰ σπαράγματα τῆς πλουσιότατης βιβλιοθήκης του, τὰ ὁποῖα καὶ πιστοποιοῦν τὸ ευρύτατο γνωστικὸ φάσμα που αὐτὴ κάλυπτε. Εἶναι, ἄλλωστε, ἐνδεικτικὴ ἡ σχετικὴ μαρτυρία ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πολυἀριθμοὺς μαθητῆς του, που δημοσιεύθηκε ἀνώνυμα στὸν *Λόγιο Ἐρμῆ* τοῦ 1819 καὶ ἡ ὁποῖα ἀποδεικνύεται ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος: «ἦτον ἄνθρωπος μὲ πολλήν εὐφυΐαν, εἰς ἄκρον φιλόπονος, φιλομαθῆς, καὶ φιλότιμος [...] κἀνέν σύγγραμμα τῶν παλαιῶν δέν τόν ἐλάνθανε· τοὺς συγγραφεῖς ἀνεγίνωσκε καθένα κατὰ τὴν τέχνην του, ὡς ῥήτορας δηλ., ποιητάς, ἱστορικοὺς κ.τ.λ.»³⁷.

Δεν παραλείπει, βεβαίως, ἡ ἐγκυρη κατάθεση τῆς μαρτυρίας τοῦ μαθητῆ του νὰ μας παράσχει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Φωτιάδης:

34. Legrand, *Bibliographie hellénique*, σ. 79-80· πρβλ. Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Vulgaris in Russia, 1771-1806*, East European Monographs, New York 1982, σ. 154· Ηλιού, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία*, σ. 178.

35. Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἐλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ Αλωσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (18^ο.)* ἑκατονταετηρίδος, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 69· βλ καὶ τὸν κώδικα υπ' ἀρ. 23 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, ὅπου περιέχεται τοῦ Δημοσθένη Ὁ κατὰ Μειδίῳ λόγος περὶ κονδύλου, ἐξήγησις ἀναπτυχθεῖσα παρὰ διδασκάλου Λάμπρου Φωτιάδου, μετὰ πλείστης ἀκριβείας τε καὶ ἐπιμελείας, βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος τῶν Κωδίκων τῶν ἐν Αθήναις Βιβλιοθηκῶν πλην τῆς Ἐθνικῆς. Α' Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 1 (1904), σ. 363.

36. Ὁ Φωτιάδης ἐμφανίζεται τὸ 1800 ὡς ἐγγεγραμμένος συνδρομητῆς μεγάλου ἀριθμοῦ σωμάτων τοῦ ἐκτυπωμένου στὴ Λειψία ἔργου Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ, *Πηδάλιον*, τὰ ὁποῖα προορίζονταν γιὰ τὴν Ακαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, βλ. Ηλιού, *Βιβλία με συνδρομητῆς*, σ. 125-126.

37. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1919), σ. 485.

Ἔλαβεν ἀνά χειρας καί ἀνέγνωσε καί τά τοῦ Κοραῆ πρωτοφανῆ εἰς ἡμᾶς συγγράμματα, τήν μετάφρασιν τοῦ Βεκκαρία καί τόν Ἡλιοδωρον. Ὡς ἄνθρωπος μέ νοῦν ἀνώτερον τῶν κοινῶν δέν ἄργησε νά καταλάβῃ τήν ὀρθότητα τῶν εἰς αὐτά ἐκτεθειμένων γνωμῶν καί φρονημάτων³⁸.

Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὰ ἐξῆς δύο ἔργα: α) *Περὶ ἀμαρτημάτων, καὶ ποινῶν, πολιτικῶς θεωρουμένων*: σύγγραμμα Καίσαρος Βεκκαρίου, *Μεταφρασθέν ἐκ τῆς Ἰταλικῆς γλώσσης, καὶ διὰ σημειώσεων ἐξηγηθέν ὑπὸ Δ. Κοραῆ, Ἰατροῦ, καὶ μέλους τῆς ἐν Παρισίοις Ἐταιρείας τῶν Ἀνθρωποποιητῶν, Ἐν Παρισίοις 1802*, δηλαδή γιὰ τὴν μετάφραση ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ γλώσσα, συνοδευόμενὴ καὶ ἀπὸ ἐπεξηγηματικὰς σημειώσεις, τοῦ ἔργου τοῦ Cesare Beccaria (1738-1794) *Dei delitti e delle pene* (Λιβόρνο 1764) καὶ β) Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικῶν Βιβλία Δέκα, Ἄ χάριν Ἑλλήνων ἐξέδωκε μετὰ σημειώσεων, προσθεῖς καὶ τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀμιότου συλλεγείσας, τέως δέ ἀνεκδότους, διαφόρους γραφάς, προτροπῆ καὶ δαπάνῃ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου, ὁ Δ. Κοραῆς, Μέρος Α' καὶ Μέρος Β' (Παρίσι 1804)*³⁹. Ἡ μεταστροφή που συντελέστηκε στὶς ιδέες τοῦ Φωτιάδη αναφορικὰ μετὰ τὸ ἐπίμαχο γλωσσικὸ ζήτημα, ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Κ. Κούμα που ἔγραψε: «Καὶ ὁ ἀκόμη ζῶν τότε διδάσκαλος τοῦ Βουκορεστίου, Λάμπρος Φωτιάδης, ἐξεθείασε τὰς συμβουλὰς τοῦ ἀρίστου ἀνδρός»⁴⁰.

Ὁ Αδαμάντιος Κοραῆς (1748-1833), μάλιστα, δὲν παρέλειψε νὰ κάνει μεταθανάτια μνεῖα τοῦ Φωτιάδη παραθέτοντας ἓνα εὐσύνοπτο ἐγκώμιο γιὰ ἐκεῖνον στὸ κεφάλαιο «Περὶ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης» τῶν *Αὐτοσχέδιων Στοχασμῶν* τοῦ προσδίδοντας σὲ αὐτὸν τὴν κεφαλαιώδους σημασίας ικανότητα τῆς *εὐμεθοδίας* στὴ διδασκαλία του: «Ἀκούω ὅτι ὁ σοφὸς οὗτος διδάσκαλος ἔχει τάξιν καὶ μέθοδον εἰς τὰ μαθήματά του [...]»⁴¹, τὴν ἀπουσία τῆς ὁποίας θεωροῦσε ὁ Κοραῆς καὶ ὡς μὴ ἀπὸ τις αἰ-

38. Στο ἴδιο, σ. 486· πρβλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἄλκης Ἀγγέλου – Φίλιππος Ηλιοῦ, *Νεο-ελληνικά Μελετήματα* 1, Αθήνα 2010², σ. 241.

39. Ηλιοῦ, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία*, σ. 103-104.

40. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι, καὶ τὰ νεώτερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι*, τ. ΙΒ', ἐν Βιέννῃ 1832, σ. 580.

41. Αδαμάντιος Κοραῆς, *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ πάρεργα Προλεγομένων, καὶ τινῶν συγγραμμάτων τοῦ Αδαμαντίου Κοραῆ*, τ. Α', ἐν Παρισίοις 1833, σ. 139 σημ. 1.

τίες που δυσχέραιναν την άρτια εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, καθώς ομολογεί στη μακροσκελή επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου, που προηγείται του έργου *Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικῶν Βιβλία Δέκα*: «Τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἡ ἀπόκτησις εἶναι καὶ καθ' ἑαυτὴν δύσκολος χωρὶς τῶν δυσκολιῶν, τὰς ὁποίας ἐγέννησεν ἡ ἀμεθοδεία τῆς παραδόσεως»⁴².

Ο Φωτιάδης διακρινόταν για τις ευρύτατες φιλολογικές αλλά και πολυειδείς επιστημονικές του ενατενίσεις⁴³, αφού και ο ίδιος αποτελούσε οργανικό τμήμα του χωροχρονικού του πλαισίου, εντός του οποίου κυριαρχούσε η σταδιακή απαγκίστρωση από την αριστοτελική αυθεντία, και ειδικότερα από τον νεοαριστοτελισμό της Πάδοβας, που είχε επικρατήσει στα ελληνικά παιδευτικά τεκταινόμενα ως *κορυδαλισμός* και τώρα πλέον μετατρέποταν σε μια ανεπαρκή αναγωγή για την απάντηση στα επιστημονικά ερωτήματα που ανέκυπταν⁴⁴.

Άλλωστε, αυτή η αδυναμία του σχολαστικού αριστοτελικού κοσμειδώλου είχε γίνει αισθητή ήδη από το 17^ο αιώνα με την καρτεσιανή φιλοσοφία που εδραιωνόταν στη Γαλλία⁴⁵, καθώς και με τις ιδέες του W. Leibniz στη Γερμανία. Πρέπει να επισημάνουμε ότι η επίδραση της καρτεσιανής σκέψης και κυρίως της *Logique* του *Port Royal* (1662) υποφώσκει

42. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικῶν Βιβλία Δέκα*, Ἄ χάριν Ἑλλήνων ἐξέδωκε μετὰ σημειώσεων, προσθεῖς καὶ τας ὑπὸ τοῦ Ἀμιότου συλλεγεῖσας, τέως δέ ἀνεκδότους, διαφόρους γραφάς, προτροπὴ καὶ δαπάνη Ἀλεξάνδρου Βασιλείου, ὁ Δ. Κοραΐς, Μέρος Α', ἐν Παρισίοις 1804, σ. νγ'· πρβλ. Κοραΐς, *Συλλογὴ*, σ. 73, 138· βλ. καὶ Νεόφυτος Δούκας, *Πανηγυριστής, ἤτοι Λόγοι παντοίας ὕλης*, τ. Β', Αἴγινα 1835, σ. 336-342.

43. *Ερμής ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 14. Ὁ Παναγιώτης Αραβαντινός συγκαταλέγει τὸν Φωτιάδη μετὰ τῶν διαπρεπῶν διδασκάλων τοῦ Γένους γράφοντας τὰ ἐξῆς: «τὴν Ἡπειρόν, τὴν γενέτειραν τῶν μουσοστεφῶν Φιλανθρωπινῶν, Κεραμέων, Βησσαριῶνων, Σουγδουρῶν, Μελετιῶν, Μεθοδίων, Μακαριῶν, Χρυσάνθων, Μπαλάνων, Τρυφῶνων, Ζαριζουλῶν, Ψαλιδῶν, Φωτιαδῶν, Νεοφύτων, καὶ πλείστων ἄλλων ἀπὸ τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος ἔθνικῶν διδασκάλων», βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, εἰσαγωγή-επιμ. Κ. Θ. Δημαρά, Ἰωάννινα 1960, σ. 190.

44. A. C. Crombie, *Ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου στὸν Γαλιλαῖο*, τ. Β', *Ἡ ἐπιστήμη στὸν ὕστερο Μεσαίωνα καὶ στὶς ἀρχές τῶν Νέων Χρόνων (13^{ος}-17^{ος} αἰῶνας)*, μτφρ. Μαριλένα Ἰατρίδου, Δημοσθένης Κούρτοβιχ, Ἀθήνα 2006 (ἀ' ἀνατύπωση), σ. 304-309, 312-328· Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution. The Making of Modern Greece*, Cambridge, Massachusetts – London 2013, σ. 45· βλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἐπισήμανση τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ στὴν ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος ομιλία ποὺ ἐκφώνησε τὴν 6^η Ἰανουαρίου τοῦ 1803 ἐνώπιον τῆς *Société des Observateurs de l'homme* στὸ Παρίσι, βλ. Κοραΐς, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Paris 1803, σ. 15.

45. Ernst Cassirer, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ*, εἰσαγωγή Γ. Hartung, μτφρ. Ἀννέτε Φῶσβινκελ, Ἀθήνα 2013, σ. 157.

ακόμη και σε πρώιμα ελληνικά φιλοσοφικά έργα από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα⁴⁶. Κατά το β' ήμισυ του 18^{ου} αιώνα στο ελληνικό πνευματικό status quo τα αριστοτελικά εγχειρίδια τίθενται ήδη υπό αμφισβήτηση, ενώ ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806) στην Αθωνιάδα Ακαδημία (1753-1759) επιχειρεί την εισαγωγή της διδασκαλίας του ριζοσπαστικού δοκιμίου *An Essay Concerning Human Understanding* (Λονδίνο 1690)⁴⁷ του εισηγητή του γνωσιολογικού εμπειρισμού John Locke, σε συνδυασμό με τον προωθημένο φιλοσοφικό στοχασμό των C. Wolff, J. F. Wuckerer, A. Genovesi, J. B. Duhamel και E. Purchot.

Η ιδεολογική κοσμογονία του *Αιώνα των Φώτων*⁴⁸, που απορρέει κυρίως από το γεγονός της Γαλλικής Επανάστασης (1789), η οποία, κατά τον Βρετανό ιστορικό Eric J. Hobsbawm, μετασχημάτισε άρδην και πολυεπίπεδα την ανθρωπότητα⁴⁹, επέφερε μεταξύ άλλων και την ανάδειξη στον γεωγραφικό χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης⁵⁰ των ημιαυτόνομων Πα-

46. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Ανθρωπολογία και γνωσιοθεωρία στις απαρχές του 18^{ου} αιώνα: Descartes και νεοελληνική σκέψη», *Ο Ερασιστής* 22 (1999), σ. 55-57.

47. Ευγένιου Βουλγάρεως, *Η Λογική ἐκ παλαιώντε καὶ νεωτέρων συνεραισθεῖσα* [...] ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας, ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Βρεϊτκόπφ, ἔτει αἰψῆς (= 1766), προλεγόμενα-επιμ.-ευρετήρια Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας – Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Ιωάννινα 2010, σ. 97· βλ. και Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα 2004², σ. 49· ο Βούλγαρης μετέφρασε από το γαλλικό κείμενο του Pierre Coste ένα τμήμα του *Δοκιμίου* του Locke, που παραδίδεται από το χφ. 1333 της ΕΒΕ, βλ. Ιωάννης Σακκελίων, Αλιβιάδης Ι. Σακκελίων, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1892, σ. 242· προβλ. Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Νεοελληνικά Μελετήματα 9, Αθήνα 2000², σ. 5-7 [αναδημοσίευση του άρθρου «Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το “Δοκίμιο” του John Locke», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 7 (1954), σ. 128-149]· Batalden, *Catherine II's*, σ. 164.

48. Άλκης Αγγέλου, «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου)», *Ο Ερασιστής* 19 (1993), σ. 84-85.

49. Eric J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα 2015³, σ. 11-15, 84-85 και passim.

50. Μια πολύ διαφωτιστική ιστορική αναδρομή για την καθιέρωση του όρου «νοτιοανατολική Ευρώπη» μας προσφέρει η Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York – Oxford 1997, σ. 28-30. Επίσης, για τον προσανατολισμό των Φαναριωτών κυρίως κατά τον 18^ο αιώνα στα ευρωπαϊκά πρότυπα και κυρίως στα γαλλικά, βλ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, «Οι Φαναριώτες και η οθωμανική παράδοση: Επιδράσεις και στεγανά, 17^{ος}-18^{ος} αιώνας», στο Γεώργιος Σαλακίδης (επιμ.), *Τουρκολογικά. Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Γορδάνογλου*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 320-321· βλ. και Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα 2, Αθήνα 1977, σ. 312.

ραδουνάβιων Ηγεμονιών σε μια από τις πλέον γόνιμες εστίες μετακένωσης των ιδεών του Διαφωτισμού. Οι δύο κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες που συγκροτούν το ιδιότυπο περιβάλλον των Ηγεμονιών, είναι οι Φαναριώτες και οι λόγιοι διδάσκαλοι των δύο Ηγεμονικών Σχολών του Ιασίου και του Βουκουρεστίου, που αμφότερες αρχικά δείχνουν να δεξιώνονται και να ενστερνίζονται τις ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού και κυρίως της *Encyclopédie* των Denis Diderot και Jean le Rond D'Alembert, σε βαθμό που θα μπορούσαν να θεωρηθούν και πνευματική προέκταση των κύκλων των διανοουμένων που είχαν σχηματιστεί στη Βιέννη⁵¹.

Ωστόσο, η διάχυτη αντιφατική αίσθηση που τείνει με την πάροδο του χρόνου να επικρατήσει για τη φαναριωτική κοινωνία και την εμφανίζει ως αμφιταλαντευόμενη μεταξύ της αποδοχής και της απόρριψης της νεωτεριότητας, σε συνάρτηση με τον εμμενή προσανατολισμό της στη διατήρηση της αρχαιότερης μορφής της γλώσσας χωρίς προσμείξεις και νεολογισμούς, είναι μια ύστατη προσπάθεια που αυτή καταβάλλει για την επιβίωσή της.

Ο μαθητής του Φωτιάδη Νικόλαος Πίκκολος (1792-1865) δημοσίευσε ένα επίγραμμα του διδασκάλου του συνοδευόντάς το με την εξής παρατήρηση: «Lampros Photiadès, célèbre professeur de littérature hellénique, mort en 1805, à Bucarest, où il enseigna avec un éclat inconnu avant lui». Το επίγραμμα ή τρία δίστιχα παραδίδεται ως αυτόγραφο του Φωτιάδη από τον κώδικα Suppl. Grec 561 (f. 75^v) της Bibliothèque Nationale de France⁵², του οποίου ο Πίκκολος πρέπει να υπήρξε κάτοχος, καθώς συνάγεται και από το βιβλιογραφικό σημείωμα που εντοπίζεται στο χειρόγραφο⁵³. Σχετικά με την πλουσιότερη ποιητική παραγωγή του Φωτιάδη, ο Πίκκολος παρέθεσε στο έργο του *Supplément à l'anthologie grecque, contenant des épigrammes et autres poésies légères inédites [...] par N. Piccolos* μια εξαιρετικά σημαντική υποσημείωση αναφέροντας: «C'est une des moindres productions de Lampros, qui composait en grec ancien avec une élégance et une facilité étonnantes. Malheureusement, ses compositions poétiques ont été dispersées [...]»⁵⁴.

Ωστόσο, επιγράμματα του Φωτιάδη παρατίθενται στο έργο *Συνεσίου*

51. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution*, σ. 57-60.

52. Henri Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits du Supplément Grec de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1883, σ. 62.

53. Στο f. 75^v υπάρχει το εξής βιβλιογραφικό σημείωμα: «Autographe de Lampros Photiadès, professeur de littérature grecque à Bukarest (sic). N. Piccolos».

54. Nicolas Piccolos, *Supplément à l'Anthologie grecque, contenant des épigrammes et autres poésies légères inédites, précédé d'observations sur l'Anthologie, et suivi de remarques sur divers poètes Grecs*, Paris 1853, σ. 235.

Επιστολαί μετά τῶν σχολίων Νεοφύτου, που εκδόθηκε αρχικά στη Βιέννη το 1792, με την επιμέλεια του Γρηγορίου Κωνσταντά, για να ακολουθήσει επανέκδοσή του, με την επιμέλεια του Σπυρίδωνα Βλαντή, στη Βενετία το 1812⁵⁵. Επίσης, στον κώδικα 454 που απόκειται στην Πατριαρχική Βιβλιοθήκη των Ιεροσολύμων⁵⁶, περιλαμβάνονται δύο ανέκδοτα έμμετρα συνθέματα του Φωτιάδη: «Προσφώνημα ἀνεπίγραφον εἰς ἡγεμόνα Οὐγκροβλαχίας ἐν ἑορτῇ τοῦ Πάσχα» (φ. 186^b-188^a) και «Φῆμαι εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν» (φ. 188^a), ἐνῶ στο ἐξαιρετικὰ ογκῶδες ἔργο που ὁ Κύριλλος ὁ Λαυριώτης ἢ Πατρεὺς (1741/44-1828) συνέγραψε ὡς ἐρμηνεία τοῦ βιβλίου τῆς *Αποκάλυψης* τοῦ Ἰωάννη, παρατίθενται δύο ἐπιγράμματα προερχόμενα ἀπὸ τῆ γραφίδα «τοῦ σοφωτάτου Λάμπρου» Φωτιάδη⁵⁷.

Θα ἦταν ευκταία μια ἀνασύσταση τῆς ἀναντίρρητα πλουσιότατης βιβλιοθήκης που διέθετε ὁ Φωτιάδης, ὥστε νὰ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσουμε ἐνδελεχῶς τὰ πολυσιχιδῆ πνευματικὰ του ἐνδιαφέροντα. Ὅπως ἤδη γνωρίζουμε, τὰ βιβλία και τὰ χειρόγραφα που αὐτὴ περιείχε, διασκορπίστηκαν και περιήλθαν, μετὰ τον θάνατό του, σε διαφορετικούς κατόχους⁵⁸, ἐνῶ με βάση τὶς σποραδικές ἀναφορές που ἐντοπίζουμε τόσο σε ἔμμεσες πηγές ὅσο και στα κτητορικά σημειώματα (*ex libris*) που φέρουν διάφοροι χειρόγραφοι κώδικες ἀλλὰ και ἐντύπα ἔργα, μπορούμε ἐνδεικτικὰ νὰ παραθέσουμε

55. Nicos Gaidagis, *Catalogul cărților grecești de la Biblioteca Centrala Universitara "M. Eminescu"* – Iași, vol. III, (*Secolul al XIX-lea*), Partea I-A, (1801-1820), σ. 256· βλ. και τον κώδικα υπ' αρ. 15 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος τῶν Κωδίκων τῶν ἐν Αθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Δ' Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης Σπυρ. Π. Λάμπρου», *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 17 (1923), σ. 294· Ηλιού, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία*, σ. 346. Ἐπιγράμματα τοῦ Φωτιάδη προερχόμενα ἀπὸ τον Κώδικα ΕΒΕ 2390 ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴ Λίλια Διαμαντοπούλου, «Ὁ Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805) ποιητής», στο *Πρακτικά Συνεδρίου «Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας»*, *Μνημοσύνη* 19 (2013), σ. 305-313. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος δημοσίευσε και ἓνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα (*Βωμὸς ἐπιτύμβιος*) γιὰ τὴ Σμαράγδα Brâncoveanu ἀπὸ τον Κώδικα ΕΒΕ 2390, βλ. Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν και συγγραφέων κατὰ χρονολογικὴν και εἰδογραφικὴν σειρὰν και ἐν ἀλφαβητικοῖς πύναξιν*, ἐν Αθήναις 1850, σ. 271.

56. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγιωτάτου Ἀποστολικοῦ τε και Καθολικοῦ Ὁρθοδόξου Πατριαρχικοῦ Θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. Ε', Ἀγία Πετρούπολη 1915 (*impression anastatique Bruxelles* 1963), σ. 18.

57. Ἀθανάσιος Πετρίδης, «Σημειώσεις συμπληρωτικαὶ εἰς τὰ περὶ Κυρίλλου τοῦ Λαυριώτου», *Ἀθηναῖον* 6 (1877), σ. 256-257.

58. Camariano-Cioran, *Les Académies*, σ. 460.

κάποια από τα συγγράμματά του: α) τρία έντυπα έργα του επισκόπου Καισαρείας Ευσεβίου του Παμφίλου (280-340) *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* (Παρίσι 1544), *Εὐαγγελική προπαρασκευή* (Παρίσι 1544) και *Εὐαγγελική ἀπόδειξις* (Παρίσι 1545), προσκτήσεις της βιβλιοθήκης του Κυρίλλου του Λαυριώτη ἢ Πατρέα, που προγενέστερα ανήκαν, σύμφωνα με τα ex libris σημειώματά τους, στον Φωτιάδη⁵⁹. β) Στην ἄνω ὡα του σύμμεικτου χειρογράφου Suppl. Grec 1366 (18^{ος} αἰώνας) της Bibliothèque Nationale de France⁶⁰, του οποίου ἕνας ἀπό τους πολλούς κτήτορες υπήρξε και ο Φωτιάδης, υπάρχουν τα ἐξῆς κτητορικά σημειώματα: «νῦν δέ Λάμπρου Φωτιάδου Ἀναγνώστου Στατήρος Ἰωαννινίτου (sic)» (f. 1^r) και «καί νῦν Γεωργίου Ρεδαιστηνοῦ (sic) Στεφανίδου δωρηθέντος ὑπό τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου Λάμπρου» (f. 1^r). Το δεύτερο σημείωμα μας παρέχει την εἶδηση ὅτι ο Φωτιάδης δῶρισε στη συνέχεια τον κώδικα στον καταγόμενο ἀπό τη Ραιδεστό της Ανατολικῆς Θράκης μαθητή του Γεώργιο Στεφανίδη. γ) Στο χαρτώο χειρόγραφο υπ' αρ. 86 (τέλη 18^{ου} αἰώνα) της Δημόσιας Βιβλιοθήκης των Μηλεών του Πηλίου περιέχεται το ἔργο του Βέλγου ἀνθρωπιστή και φιλοσόφου Justus Lipsius / Joest Lips (1547-1606) *Περί εὐσταθείας ἤτοι καρτερίας βιβλία δύο* (φ. 57^r-125^r), ἐνῶ σώζεται και το βιβλιογραφικό σημείωμα ἐνός μαθητή του Φωτιάδη, του κωδικογράφου Ἀθανασίου Χρηστίδη, ὅπου αναγράφεται: «Ἐγράφη προτροπῆ μὲν τοῦ λογιωτάτου διδασκάλου μοι κυρίου Λάμπρου Φωτιάδου ἀναγνώστου, χειρὶ δέ ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Ἀθανασίου Χρηστίδου» (φ. 125^r)⁶¹. Το ἴδιο ἐπίσης ἔργο ἐμπεριέχεται και σε κώδικα της Ἑλληνικῆς Σχολῆς της Οδησσού φέροντας κτητορικό σημείωμα που υποδηλώνει ὅτι και αὐτό βρισκόταν στην κατοχὴ του Φωτιάδη: «Καί τότε σὺν τοῖς ἄλλοις Λάμπρου Φωτιάδου»⁶². δ) Στην προαναφερθεῖσα Ἑλληνικὴ Σχολὴ της Οδησσού φυ-

59. Λουκία Δρούλια, «Ο λαυριώτης μοναχὸς Κύριλλος ἀπὸ την Πάτρα και η βιβλιοθήκη του», *Ο Εραμιστής* 11 (1974), *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, σ. 486, 488.

60. Charles Astruc, Marie-Louise Concasty, *Bibliothèque Nationale, Département des manuscrits. Catalogue des manuscrits Grecs. Troisième partie. Le Supplément Grec. N°s 901-1371*, t. III, Paris 1960, σ. 686-690.

61. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Κατάλογος των ἑλληνικῶν κωδίκων της ἐν Μηλαίς Βιβλιοθήκης», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσού* 5 (1901), σ. 56-57· βλ. και Λίνος Πολίτης, Μαρία Πολίτη, *Βιβλιογράφοι 17^{ου}-18^{ου} αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφή, Δελτίο του Ἱστορικοῦ και Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου ΣΤ'* (1988-1992), Ἀθήνα 1994, σ. 335.

62. Σπυρίδων Παπαγεώργιος, «Κατάλογος μετὰ περιγραφικῶν σημειώσεων των κωδίκων της Ἑλληνικῆς Σχολῆς Οδησσού», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσού* 8 (1904), σ. 159-160.

λάσσεται κώδικας που περιλαμβάνει σχόλια του Φωτιάδη στο *Ἐκθεσις περί ἐπιστολικῶν τύπων* (Χάλλη 1768) του Θεοφίλου Κορυδαλλέως (ci.1574-1646) με επιμέλεια του διατελέσαντος εφημερίου του ορθόδοξου ναού της Λειψίας, Αμβρόσιου Πάμπερη, το κτητορικό σημείωμα του οποίου μαρτυρεί ότι ο κώδικας συγκαταλεγόταν στη συλλογή χειρογράφων του Φωτιάδη⁶³. Το προκείμενο έργο φαίνεται ότι επείχε θέση διδακτικού εγχειριδίου στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, καθώς έγκυρα μας πληροφορεί κάποιος μαθητής του Φωτιάδη κάνοντας μεταθανάτια μνεία του διδασκάλου του στον *Λόγιο Ερμή* του 1819: «παρήγγειλε τούς τότε παραδιδόμενους τό ἐπιστολάριον τοῦ Κορυδαλέως [...] νά μεταφράσουν, εἰς ἐκεῖνο δέ νά κάμνουν γυμνάσματα»⁶⁴.

ε) Στο χειρόγραφο 1015 (18^{ος} αιώνας) της Ρουμανικής Ακαδημίας, όπου περιέχεται το πόνημα του Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη *Σύνοψις τῶν ἠθικῶν νικομαχείων ἐκ τῆς παραφράσεως Ἀνδρονίκου τοῦ Περιπατητικοῦ* (φ. 1^η-118^η) υπάρχει κτητορικό σημείωμα που υποδηλώνει την προέλευση του χει-

63. Στο ίδιο, σ. 154, 159. Για το προκείμενο έργο του Θ. Κορυδαλλέως, την επιμέλεια του οποίου είχε πραγματοποιήσει ο Πάμπερης, βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Ι, σ. 237, αρ. 3205. Ο Πάμπερης, επίσης, σύμφωνα με πληροφορία επιστολής του Φωτιάδη προς τον Συμεών Κλέθριο, είχε εκφωνήσει και τον επικήδειο λόγο για την εκδημία του Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη (τέλη του 1784): «ἐπιτάφιον δ' Ἀμβροσίου τοῦ Παμπέρεως (ὄς σου τὴν λογιότητα διαφερόντως κατασπαζόμενος εὔχεται ἐκάστοτε μεμνημένος εὐφήμως) ἐκφωνήσαντος» (Κώδικας ΕΒΕ 2390, σ. 898), ενώ μνημονεύεται από τον Φωτιάδη πάλι σε επιστολή του με τον ίδιο παραλήπτη, που χρονολογείται το έτος 1783, και ως μέλος του πνευματικού κύκλου του Κλεθρίου: «καὶ πάντες οἱ προσαγορευθέντες ἀντιπροσαγορεύουσιν ἀπάντων δέ μάλιστα ὁ Ἱεροδιδάσκαλος Ἀμβρόσιος τὴν σὴν λογιότητα καὶ ἀσπάζεται ἤδιστα καὶ ἐκ ψυχῆς εὔχεται, καὶ ἐγκώμια πλέκων, περί δέ τῶν ἡμετέρων πυνθανόμενος οὐδέποτε παύεται», βλ. Κώδικα ΕΒΕ 2390, σ. 896. Για βιογραφικά στοιχεία του Πάμπερη, βλ. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή*, σ. 161. Επίσης, ο Αμβρόσιος συνέγραψε το *Ποίημα καρκινικόν μετά σχολίων, καὶ τῶν ἐμπεριεχομένων αὐτῶ ἱστοριῶν, εἰς πλείστην ὠφέλειαν τοῖς ἀκριβῶς καὶ μετά προσηκούσης προσοχῆς αὐτό μετιούσι. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθέν ἐν τῇ ἑλληνικῇ τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδότη, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας αὐβ', αφιερωμένο στον Αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλέξανδρο Α' και με ένα αφιερωτικό επίγραμμα για τον βαρόνο του Langenfeld Χριστόδουλο Κιρλιάνο, του οποίου ο Ρήγας Βελεστινλής υπήρξε γραμματέας στη Βιέννη (Ιούνιος 1790 – Ιανουάριος 1791) και του αφιέρωσε το έργο του *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα διὰ τούς ἀγχίνους καὶ φιλομαθεῖς Ἑλλήνας* (Βιέννη 1790), βλ. Λέανδρος Ι. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798*, Αθήνα 1957, σ. 28· προβλ. Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, «L'activité et les projets politiques d'un patriote Grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle», *Balkan Studies* 3 (1962), σ. 80· *Εφημερίς* 7 (1797), (Προλεγόμενα), έρευνα, συλλ. και εκδ. φροντίδα, προλεγ., σημ. Λέανδρος Βρανούσης, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεῦνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1995, σ. 392, 397-400.*

64. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819), σ. 486.

ρογράφου από τη βιβλιοθήκη του Φωτιάδη: «Λάμπρου και ταῦτα κτῆμα τοῦ Φωτιάδου»⁶⁵. στ) Ο Φωτιάδης είχε επίσης στην κατοχή του τον κώδικα 1226, που επίσης απόκειται στη Ρουμανική Ακαδημία και παραδίδει το έργο *Εἰσαγωγή Λογική, ἤτοι προδιοίησις εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους* (Βιέννη 1792) (φ. 4-125) του Γεωργίου Σουγδουρή (1645/47-1725): «Πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ αὕτη Λάμπρου Φωτιάδου τοῦ Ἀναγνώστου» (φ. 1)⁶⁶. ζ) Το ογκώδες έργο *Περὶ συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μερῶν βιβλία τέσσαρα* του Απολλωνίου του Δυσκόλου (2^{ος} αἰώνας μ.Χ.)⁶⁷ (editio princeps: Βενετία 1495), στο οποίο ουσιαστικά στηρίχθηκε και η *Γραμματική* του Θεοδώρου Γαζή, ενώ έκδοση του συγκεκριμένου έργου με επεξηγηματικά σχόλια είχε εκπονήσει και ο Αδαμάντιος Κοραΐς⁶⁸, καθώς και κάποιος από τα έργα του υιού του Απολλωνίου, του Αιλίου Ηρωδιανού (τέλη 2^{ου} αἰώνα μ.Χ.). Τα έργα αυτά ρητῶς αναφέρει ο Καταρτζής σε επιστολή που απευθύνει στον Φωτιάδη από το Βουκουρέστι το 1789⁶⁹.

Ο Κούμας στο έργο του *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων* αναφερόμενος στο πρόσωπο του Φωτιάδη παρατήρησε: «Ἐπιστήμας δέν ἐδίδασκεν ὁ Λάμπρος, ἀλλά μέ τὴν Ἑλληνικὴν μόνον γλῶσσαν ἔκαμε περισσοτέραν ὠφέλειαν»⁷⁰. Η άποψη του Κούμα δείχνει να αποτυπώνει με ρεαλιστικό τρόπο το διδακτικό έργο του διδασκάλου του Βουκουρεστίου, εντούτοις φαίνεται να μη διεισδύει στο ευρύτατο φάσμα των επιστημονικών του προβληματισμών, υπαινιγμό των οποίων δεν παρέλειψε να κάνει κάποιος μα-

65. Constantin Litzica, *Catalogul Manuscriptelor Grecești*, Biblioteca Academiei Române, București 1909, σ. 152.

66. Mihail Caratașu, *Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων BAR 1067-1350*, επιμέλεια Emanuela Popescu-Mihuț, Tudor Teoteoi, εισαγωγή Acad. Gabriel Ștrempel, πρόλογος Χαράλαμπος Παπαστάθης, τ. Γ', Βουκουρέστι 2005, σ. 231-232. Για το προκείμενο έργο του Γ. Σουγδουρή, βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Ι, σ. 400 αρ. 5318.

67. Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Β', *Ἱστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, μτφρ. Ταξιάρχης Κόλιας, Κατερίνα Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ιωάννης Βάσσης, Αθήνα 2007⁴, σ. 386.

68. Αδαμαντίου Κοραΐ των μετά θάνατον ευρεθέντων τόμος έκτος περιέχων Απολλωνίου του Δυσκόλου *Τα Περὶ συντάξεως Βιβλία Δ' μετά των εις ταῦτα ἐξηγήσεων του Κοραΐ [...]* πρώτον νυν εκδιδόμενα επιμελεία Ν.Μ. Δαμαλά, εν Αθήναις 1888, σ. 1-264.

69. Στην επιστολή του ο Καταρτζής γράφει συγκεκριμένα: «ὁ Ἀπολλώνιος, κ' ἔχεις ἢ ἔλλογιμότης σου τό ἀθάνατο σύγγραμμά του, παρακαλῶ νά γράψης τό λογιώτατο κύρ Ἰωάννη, τό θεῖο σου, νά μέ τό δώση [...]"Ἐτι παρακαλῶ, ἄν ἔχῃς καί τόν Ἡρωδιανόν τόν τεχνογράφο [...]" νά μέ τά δώσης κ' αὐτά», βλ. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 431· πρβλ. Νεόφυτος Δούκας, *Ἡ κατ' επιτομήν Γραμματικὴ Τερψιθέα*, εν Βιέννη 1812³, σ. 54.

70. Κούμας, *Ἱστορία*, σ. 574· πρβλ. *Ερμής ο Λόγιος* 10 (1820), σ. 699-704 (Λόγος Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου)· Camariano-Cioran, *Les Académies*, σ. 232-233.

θητής του Φωτιάδη σε όσα σχετικά παρέθεσε στον *Λόγιο Ερμή* το 1819: «Εἶχεν ἰδέας ἱκανάς Μαθηματικῆς, καί Φυσικῆς, καί Φιλοσοφίας· ἐξεῖχεν ὁμως εἰς τὴν μάθησιν τὴν Ἑλληνικὴν»⁷¹.

Η επισήμανση, επομένως, του Κούμα αλλά και όλα όσα διατείνονται μεταγενέστεροί του εύλογα εδράζονται στο γεγονός ότι δεν τεκμηριώνεται η συστηματική φοίτηση του Φωτιάδη σε κάποιο από τα πανεπιστημιακά καθιδρύματα της εποχής του, ενισχυόμενη ταυτόχρονα και από την απουσία έγκυρων μαρτυριών για την κατοχή από την πλευρά του ανώτερης παιδείας. Οι μόνες υφιστάμενες ειδήσεις επιβεβαιώνουν ότι έλαβε την εγκύκλιο παιδεία στη γενέτειρά του, τα Ιωάννινα, όπου υπήρξε τρόφιμος της υπέρμετρα συντηρητικής Μπαλαναίας Σχολής⁷², όπως είχε μετονομαστεί η Σχολή Γκιού(ν)μα ή Γκιόνμα⁷³, με διδάσκαλο τον Κοσμά Μπαλάνο-Βασιλόπουλο (έτη της διδασκαλίας του στη Σχολή: 1760-1807), υιό του διαπρεπούς διευθυντή της Σχολής Μπαλάνου Βασιλόπουλου, που χρημάτισε διδάσκαλος αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα και καθήκοντα σχολάρχη από το 1723 έως και το 1760⁷⁴.

Ο υφολογικός χαρακτήρας της επιστολής που ο Φωτιάδης αποστέλλει

71. *Ερμής ο Λόγιος* 9 (1819), σ. 485· πρβλ. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868, σ. 588.

72. Για τη Μπαλαναία Σχολή, βλ. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Τα Γιάννενα κι' η Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα 1930, σ. 65-81· G. P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού 1620-1830. Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρος, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Σειρά Γ': Μεταφράσεις, Αθήναι 2009, σ. 164-165· Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, σ. 64-65. Για μια γενική εποπτεία της εκπαιδευτικής κατάστασης κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Περί της παιδείας εν Ιωαννίνους επί Τουρκοκρατίας», *Νέος Έλληνομνήμων* 13 (1916), σ. 273-317· Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση*, σ. 131-135· Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικών Αρχείον», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936), σ. 181-187· Γεωργία Αποστολοπούλου, «Προσφώνηση (μαζί με παρατηρήσεις για τις σχολές των Ιωαννίνων και το πρόβλημα της δημοσιότητας)», *Δωδώνη* 25 (1996), σ. 13-16· Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «“Ονομάτων επίσκεψις”: Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων κατά τον 18^ο αιώνα – Νέα στοιχεία», στο Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Β' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου: Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18^ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη*, 8-9 Απριλίου 2016, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών – Ίδρυμα Μελετών Ιονίου & Αδριατικού Χώρου, Ιωάννινα 2018, σ. 25-136.

73. Μέρτζιος, «Το εν Βενετία Αρχείον», σ. 92-110.

74. Βασίλειος Α. Μυστακίδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των εν Ιωαννίνους σχολείων. (Σχολή Γκιούμα. Ανέκδοτα ταύτης σιγίλλια)», *Παρνασσός* 10 (1886), σ. 67.

στον Κοσμά Μπαλάνο («Τῷ σοφολογιωτάτῳ οἰκονόμῳ Ἰωαννίνων καὶ διδασκάλῳ Κυρίῳ Κοσμᾷ») μαρτυρεῖ τον ισχυρὸ δεσμό που εἶχε οικοδομηθεῖ μεταξύ διδασκάλου καὶ μαθητῆ: «τὴν κατ' ὀφειλὴν εὐγνωμοσύνην ἐπιδεικνυσθαι τῇ εὐεργετικωτάτῃ μοι ὑμῶν κορυφῇ, παρ' ἧς μοι πᾶν ὀτιοῦν ἀγαθὸν καὶ παρόντι μὲν τό τῆνικαῦτα ἐπεδαψιλεύετο [...] πάτερ μου φιλοστοργότατε καὶ διδάσκαλε»⁷⁵. Το γεγονός ὁμῶς τῆς φοίτησης τοῦ Φωτιάδη στὴ Σχολὴ τῶν Μπαλάνων επιρροῶν καὶ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ἀνέκδοτης ἐπιστολῆς, προερχόμενης ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ χρ. 2390, με παραλήπτη κάποιον ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας, ὅπου καὶ πάλι ὁ Φωτιάδης ὁμολογεῖ: «ὁ αἰδιμὸς ἐκεῖνος πατὴρ τοῦ ἤδη κατατρεχομένου διδασκάλου μου Μπαλάνος [...] ἐκ τῆς διδασκαλικῆς καθέδρας τὰ ἀκήρατα τῆς παιδείας νάματα προέχων»⁷⁶.

Ἴσως θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ προσθέσουμε καὶ κάποιες ἐπιπλέον πληροφορίες που ἀρῶμαστε ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης γιὰ τὸν στενὸ σύνδεσμο που διαπιστώνεται ὅτι υπῆρχε μεταξύ τοῦ Φωτιάδη καὶ ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογένειας τῶν Μπαλάνων. Ἐντοπίσαμε, λοιπόν, μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἐπιστολικοῦ corpus τοῦ Φωτιάδη τὴν ὑπαρξὴ ἀνέκδοτης, μέχρι σήμερα, ἰδιωτικῆς φύσεως ἐπιστολῆς του, που ἀποστέλλεται στὸν νεότερο ἀδελφὸ του διδασκάλου τοῦ Κοσμά Μπαλάνου, τὸν Κωνσταντῖνο Μπαλάνο ἢ Μπαλανίδη, καὶ ἡ ὁποία ἐπιγράφεται: «Τῷ εὐγενεστάτῳ ἄρχοντι πρώην Καμινάρη κυρίῳ μοι κυρίῳ Κωνσταντίνῳ Μπαλανίδη προσκυνητῶς εἰς Ἰωάννινα»⁷⁷. Ὁ διαπνεόμενος ἀπὸ ἐξαιρετικὰ συντηρητικὲς ἀντιλήψεις⁷⁸ Κωνσταντῖνος Μπαλάνος, που δίδασκε ἐπίσης στὴ Μπαλαναία Σχολὴ μεταξύ τῶν ἐτῶν 1799 καὶ 1819, συνάγεται ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα Νέος Ἀνάχαρσις (Βιέννη 1797), που δημοσιεύθηκε στὴν *Εφημερίδα*⁷⁹ τῆς Βιέννης, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1797 βρισκόταν στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες κατέχοντας, ἐκεῖνη τὴ χρονικὴ περίοδο, καθὼς ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐπιγραφή τῆς προαναφερθεῖ-

75. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀσώπιο, *Περὶ ἐλληνικῆς συντάξεως*, σ. ὄζ· βλ. καὶ Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων ἐλληνικῶν καὶ ἰλλυρικῶν χωρῶν διατρέχουσα κατὰ σειράν τα ἐν αὐταῖς συμβάντα ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1857, σ. 282.

76. Κώδικας EBE 2390, σ. 938, 939.

77. Στὸ ἴδιο, σ. 889. Γιὰ τὸ θέμα τῆς καθ' ὑπαγόρευση σύνταξης τῆς ἐπιστολῆς πιθανότατα ἀπὸ τὸν Φωτιάδη, βλ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία», σ. 973-974.

78. Βλ. τὴ σηλητευτικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἐγκατεστημένου στὴ Βιέννη Ἰωαννίτη Δημητρίου Ἀθανασίου στὶς ἀπαρχαιωμένους διδασκτικὲς μεθόδους τοῦ Κωνσταντίνου Μπαλάνου ἢ Μπαλανίδη σὲ ἐπιστολὴ του που δημοσιεύθηκε στὸν *Λόγιο Ἐρμῆ* 7 (1817), σ. 85-87.

79. *Εφημερίς* 6 (1797), σ. 738.

σας επιστολής, το αξίωμα του *καμινάρη*⁸⁰, δηλαδή του εισπράκτορα των φόρων που προέρχονταν από το οινόπνευμα και τον καπνό.

Από τον ίδιο επίσης κώδικα παραδίδονται και δύο επιστολές του Φωτιάδη προς τον μικρότερο αδελφό των Μπαλάνων, Αναστάσιο Μπαλανίδη⁸¹, όπου ο Φωτιάδης αναφέρεται στον φιλικό δεσμό που τον συνέδεε μαζί του: «ὄλος οὖν ἐγὼ σὸς φίλτατε καὶ τῆς σῆς φιλίας ἐκκρεμῆς [...] ἐπί δέ τῃ μακρᾷ μου ἀποδημίᾳ μεμψιμοιρῶ»⁸². Ο Αναστάσιος Μπαλανίδης διετέλεσε διδάσκαλος της Σχολής, διαδεχόμενος τον αδελφό του Κωνσταντίνο, αλλά και διευθυντής αυτής από το 1819 μέχρι και την οριστική παύση της λειτουργίας της, μετά την ολοσχερή καταστροφή της το 1820 κατά την πολιορκία των Ιωαννίνων από τις σουλτανικές δυνάμεις με στόχο την εξόντωση του Αλή Πασά⁸³. Ο Γενικός Πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα Francois-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville (1770-1838) διέσωσε στο έργο του *Voyage de la Grèce* μια λεπτομερή αποτύπωση του υψηλού διδακτικού επιπέδου που χαρακτήριζε τη Μπαλαναία Σχολή, η οποία, μετά την κατάλυση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας (1797), όφειλε την επιβίωσή της στην εύρωστη οικονομική επικουρία των αδελφών Ζωσιμά⁸⁴, ενώ και ο ιστοριοδίρης Π. Αραβαντινός παρατήρησε σχετικά: «ἐν τῇ ἀκμῇ αὐτῶν ἐκέκτηντο καὶ βιβλιοθήκην λαμπράν ἔχουσαν ἐπὶ τοῖς ἄλλοις, (καὶ ἐξαιρέτως ἢ τοῦ Γκιούνημα), καὶ χειρόγραφα ἀνεκδότων πραγματειῶν καὶ δοκιμίων»⁸⁵.

Η εικασία που διατυπώθηκε από τον Δημήτριο Οικονομίδη⁸⁶ ότι ο Φωτιάδης υπήρξε μαθητής του διδασκάλου και σχολάρχη της Μαρουτσαίας Σχολής του καταγόμενου από το Μέτσοβο ιερομονάχου Τρύφωνα, ο οποίος

80. Για το συγκεκριμένο οφφίκιο, βλ. Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα της Τρανσυλβανίας, Βλαχίας και Μολδανίας, εκ διαφόρων παλαιών και νεωτέρων συγγραφέων συνεραμισθείσα*, τ. Γ', εν Βιέννη 1819, σ. 494-495.

81. Κώδικας EBE 2390, σ. 908-909. Πληροφορίες για το πρόσωπό του βλ. στο Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή*, σ. 127-128.

82. Κώδικας EBE 2390, σ. 909.

83. Λάμπρος, «Περί της παιδείας», σ. 294-295· πρβλ. Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, σ. 279.

84. F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, t. I, Paris 1826², σ. 154.

85. Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, σ. 281 σημ. 1. Ο Αθανάσιος Σταγειρίτης πραγματοποιεί μνεία της, ότι «διδάσκονται πρό πολλοῦ ἡ Ἑλληνικὴ φιλολογία, φιλοσοφία καὶ μαθηματικὴ», βλ. Αθανάσιος Σταγειρίτης, *Ηπειρωτικά, ἤτοι Ἱστορία καὶ Γεωγραφία τῆς Ηπείρου παλαιὰ τε καὶ νέα, καὶ βίος τοῦ Πύρρου. Συλλεχθέντα εκ πολλῶν Συγγραφέων καὶ παραφρασθέντα εις τὴν ἀπλουστέραν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν*, εν Βιέννη της Αουστρίας 1819, σ. 376-377.

86. Οικονομίδης, «Λάμπρος Φωτιάδης», σ. 109-110.

διαδέχθηκε στη Σχολή το 1752/53 τον παλαιό συμφοιτητή του στην Πάδοβα Βούλγαρη, όταν εκείνος ανέλαβε διδακτικά καθήκοντα και τη σχολαρχία στην Αθωνιάδα Ακαδημία, ενώ από τον Κούμα χαρακτηρίστηκε ως «άνδρας εϊδήμων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καί νεωτέρων ἐπιστημῶν ἐγκρατής»⁸⁷, δυστυχώς δεν μπορεί να επαληθευθεί από τις υπάρχουσες πηγές. Προς την ίδια κατεύθυνση φαίνεται ότι κατέτεινε προγενέστερα και η ερευνητική απόπειρα του Π. Αραβαντινού, ο οποίος στο ανέκδοτο πόνημά του *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας παρ' Ἑλλήσιν, ἀπό τῆς Ἄλωσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1821*⁸⁸ παρέδιδε την πληροφορία που αυτούσια παρέθεσε ο Αναστάσιος Γούδας, ότι ο Φωτιάδης κατά το χρονικό διάστημα που συνέπιπτε με τη διδασκαλική παρουσία του Τρύφωνα στη Μαρουτσαία Σχολή των Ιωαννίνων «ἤκροάσατο ἐπὶ τινὰ καιρὸν τῶν κατὰ τὸ σύστημα τοῦ ἀειμνήστου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως φιλοσοφικῶν μαθημάτων, τὰ ὅποια ἐν τῇ Μαρουτσαίᾳ σχολῇ τῶν Ἰωαννίνων παρεδίδοντο ἐπιτυχῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀποφοιτήσεώς του», προκαλώντας τη δυσσάρεσκεια των εχθρικά διακείμενων προς την ανωτέρω Σχολή Μπαλάνων⁸⁹.

Ωστόσο, διαθέτουμε μια επιστολή προερχόμενη πάλι από τον αθηναϊκό κώδικα 2390, όπου ο Φωτιάδης απλώς κάνει μνεία του Τρύφωνα, χωρίς κάποια περαιτέρω πληροφορία. Για την αχρονολόγητη αυτή επιστολή που πρέπει να συντάχθηκε στο Βουκουρέστι, έχουμε έναν *terminus post quem*, το 1781⁹⁰, δηλαδή το έτος κατά το οποίο έχουμε την πρώτη μαρτυρία της παρουσίας του Φωτιάδη στη Βλαχία, και έναν *terminus ante quem*, το 1786, δηλαδή το έτος θανάτου του Τρύφωνα. Ο Φωτιάδης αιτείται την αγορά του έργου *Γεωγραφία παλαιά καί νέα* (Βενετία 1728, β' έκδοση; Βενετία

87. Κούμας, *Ἱστορία*, σ. 561· βλ. και Αραβαντινός, *Χρονογραφία*, σ. 280.

88. Λάμπρος, «Περὶ τῆς παιδείας», σ. 300-302 και σημ. 1.

89. Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των ἐπὶ τῆς αναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τ. Β', *Παιδεία*, ἐν Αθήναις 1870, σ. 245. Η αντιπαλότητα των ἀκρῶς συντηρητικῶν Μπαλάνων ἐναντι τῆς Μαρουτσαίας Σχολῆς, κυρίως κατὰ τὴν περίοδο τῆς διδασκαλίας ἀπὸ τον Βούλγαρη των νεωτεριστικῶν ιδεῶν, ἐκφράστηκε γλαφυρά με τὴ μομφή «ἀντίθεος» που αυτοὶ του ἀπέδωσαν, βλ. Ανώνυμος, «Αναγέννησις των γραμμάτων ἐν τῇ Ανατολή», *Χρυσῆς* 4 (1866), σ. 580.

90. Το χφ. 287 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης των Ἱεροσολύμων περιέχει ἕνα ἐγκώμιο (φ. 4) του Φωτιάδη, που ἐκφωνήθηκε το 1781 ἐνώπιον του Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἀβραμίου Β' (1775-1787): *Ἐγκώμιον τοῦ ἁγίου Γεωργίου ποιηθέν παρὰ τοῦ ἐν ἔλλογίμοις Λάμπρου Φωτιάδου Ἰωαννίτου, ἐκφωνηθέν δὲ ὑπὸ τινος τῶν αὐτοῦ μαθητῶν πρὸς τοῦ πατριάρχου ἡμῶν κυρίου Ἀβραμίου κατὰ τὸ ἀφ' ἑνὸς ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Βλαχίας*, βλ. Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Α', Ἀγία Πετροῦπολη 1891 (impression anastatique Bruxelles 1963), σ. 358.

1807) του Ιωαννίτη μητροπολίτη Αθηνών Μελετίου Μήτρου (1661-1714) και την αποστολή αυτής «διά μέσου τοῦ σοφολογιωτάτου κύρ Τρύφωνος [...] ὁ ὁποῖος ἔχει γεωγραφικὴν βίβλον τοῦ μακαρίτου Μελετίου Ἀθηνῶν, ἔν βιβλίον νά μοί ἀγοράσῃ τω παρακαλῶ καί νά μέ τό στείλετω»⁹¹. Επίσης, ἡ προκειμένη επιστολή μάς προσφέρει καί τὴ δυνατότητα εντοπισμοῦ τοῦ Τρύφωνα στα Ἰωάννινα καί μετὰ τὸν Μάιο τοῦ 1777, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο γνωρίζαμε μέχρι τώρα ὅτι μαρτυρεῖται ἡ τελευταία παρουσία τοῦ Τρύφωνα στα Ἰωάννινα⁹². Αὐτές ὁμως οἱ επιστολές, ἐκτός τῶν ἄλλων πληροφοριῶν που μάς ἐπιδαφιλεύουν, καταδεικνύουν ὅτι καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βίου τοῦ Ὁ Φωτιάδης βρισκόταν σε ἀδιάλειπτη ἐπικοινωνία με τοὺς λογίους διδασκάλους τῶν Ἰωαννίνων, ἐνῶ συγχρόνως ἀφήνουν νὰ διαφανεῖ καί ἡ ευρύνοια που τὸν χαρακτήριζε.

Μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τῆς φοίτησής του στὴ Μπαλαναία Σχολή, ἐπεται ἡ μαθητεία τοῦ Φωτιάδῃ στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου πλησίον τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη (*ci.* 1713 – τέλη τοῦ 1784) κατὰ τὴν προσωπικὴ παραδοχὴ τοῦ Φωτιάδῃ στὴ βριθουσα ἐξαιρετικὰ σημαντικῶν εἰδήσεων επιστολή του με ἀποδέκτη κάποιον διδάσκαλο Συμεῶν Κλέθριο καί με ἔναυσμα τὸν θάνατο στο Βουκουρέστι, περὶ τὰ τέλη τοῦ 1784⁹³, τοῦ Νεοφύτου: «θρήνον οὐκ ὀλίγον τοῖς τῆς ἐκείνων καί ἀρετῆς καί παιδείας γευσαμένοις, ἐμποτίσας»⁹⁴. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀμφισβήτηση που ἔχει ἐπιδεχθεῖ ὁ συγκεκριμένος ἰσχυρισμός, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τόσο ὁ χρόνος μετὰβασης τοῦ Φωτιάδῃ στὴ Βλαχία, δηλαδὴ ἡ ἐποχὴ περὶ τὸ 1780/81⁹⁵, ἀφοῦ τὸ 1781 διαθέτουμε ἤδη καί τὴ μαρτυρία τῆς πρώτης παρουσίας του στο Βουκουρέστι, ὅταν ἐκφωνήθηκε ἐγκώμιο ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων Ἀβραμίου Β', που εἶχε ὁ ἴδιος ὁ Φωτιάδης συντάξει⁹⁶, ὅσο καί

91. Κώδικας ΕΒΕ 2390, σ. 976.

92. Πέτσιος, «“Ὀνομάτων ἐπίσκεψις”», σ. 122.

93. Τὸ θέμα τοῦ τόπου καί χρόνου θανάτου τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη ἔχει ἐπιλυθεῖ ὀριστικὰ με βᾶση τὴ μαρτυρία που ἐντοπίστηκε στὸν Κώδικα Domneasca υπ' ἀρ. 12 τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Ρουμανίας ἀπὸ τὸν Χαρίλαο Σ. Τζώγα, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα*, Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, ἀδημ. διδακτορικὴ διατριβή, *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς*, Παράρτημα ἀρ. 3, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 22-25: 24 σημ. 54.

94. Κώδικας ΕΒΕ 2390, σ. 897-898. Ὁ Φωτιάδης συνέθεσε γιὰ τὸ γεγονός τοῦ θανάτου τοῦ Νεοφύτου δύο ἐπιγράμματα (ἐπιτύμβιον καί πτερυγιον), που ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀσώπιο, *Περὶ ἐλληνικῆς συντάξεως*, σ. σή-π'.

95. Ὁ Ἀραβαντινὸς σημειώνει: «τριακοντούτης γενόμενος ἀπεδήμησεν εἰς Βλαχίαν», βλ. Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογή*, σ. 214.

96. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Α', σ. 358.

τα χρονικά όρια της διδακτικής θητείας (1773-1784) στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου του –από το έτος 1767 ευρισκόμενου στην Ηγεμονία της Βλαχίας– Νεοφύτου συνηγορούν υπέρ της κατάφασης της άποψης περί φοίτησης του Φωτιάδη στην Ακαδημία.

Η αναδίφηση του *Επιστολαρίου* που παραδίδει ο κώδικας ΕΒΕ 2390 μας οδήγησε στον εντοπισμό τεσσάρων ανέκδοτων (σ. 895-898)⁹⁷ και μέχρι σήμερα αναξιοποίητων στο πλαίσιο της συγκρότησης της βιογραφίας του Φωτιάδη επιστολών του, οι οποίες έχουν ως παραλήπτη κάποιον διαπρεπή και προφανώς εγνωσμένου κύρους στους πνευματικούς κύκλους του Βουκουρεστίου διδάσκαλο που δεν αποκλείεται να διέτριβε και στα κέντρα του γερμανικού Διαφωτισμού. Αυτός έφερε το όνομα Συμεών Κλέθριος, αλλά ακόμη δεν έχουμε στη διάθεσή μας επαρκή στοιχεία για την ταυτοποίησή του. Ο Κλέθριος προσφωνείται από τον Φωτιάδη σε επιστολή που αποστέλλει στον Δωρόθεο Βουλησμά ως «ὁ ἐμός διδάσκαλος»⁹⁸, «τόν ἐμόν εὐεργέτην τε καί διδάσκαλον»⁹⁹, ενώ σε άλλα σημεία των επιστολών του ομολογεί: «τά μὲν ἀριθμητικά θεία βοηθεία εὐτυχῶς μοί δοκεῖν ἐπανάλαβον ἰδίᾳ μελέτη, ὀλίγοις τισὶν ἐντυχῶν τοῖς προσκόμμασιν, ἐπιμονῇ μέντοι συνεχεῖ, διὰ τε τῶν θεοτοκείων καί ἄλλων τινῶν λατινικῶν, καί τῶν παρ' ὑμῶν ἀποσειμιώσεων (sic)»¹⁰⁰ και «τό συνειδέναι τάς τοῦ Σημεῶν (sic) εὐεργεσίας τόν Λάμπρον γένοιτο· ἐρῶμένως διαβιώης τό συναμφότερον λογιώτατε, καὶ μοῦ ὄτ' ἂν ἐζῆ τόν πόθον τοῖς ἐμμοῦσις καταδροσίζοις γράμμασιν»¹⁰¹. Συνάγεται, λοιπόν, εύλογα το συμπέρασμα ότι ο Φωτιάδης πρέπει να παρακολούθησε τα μαθήματα και άλλων λογίων διδασκάλων, εκτός των μέχρι σήμερα γνωστών στην ιστορική έρευνα Κοσμά Μπαλάνου και Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη, όπως εκείνα του προαναφερθέντος διδασκάλου.

Η σημαντικότητα, ωστόσο, αυτού του ιστορικού τεκμηρίου για τη βιογράφηση του Φωτιάδη έγκειται κυρίως στο ότι μέσα από αυτήν την επιστολογραφία διαπιστώνουμε εναργώς ότι ο διδάσκαλος του Βουκουρεστίου εξωτερικεύει την εγγενή επιθυμία του να έρθει σε επαφή με τα δυτικά επιστημονικά επιτεύγματα. Στο πλαίσιο των επιστολών του προς τον

97. Βλ. τη μελέτη μας, όπου εκδίδονται οι τέσσερις αυτές επιστολές μαζί με δύο απαντητικές προς τον Δωρόθεο Βουλησμά, Vassiliki Tzoga, «Contribution à la biographie de Lambros Photiades (1752-1805) selon sa correspondance conservée dans le Codex Atheniensis (EBE) 2390», *Εῶνα και Εσπέριᾶ* (υπό δημοσίευση).

98. Κώδικας ΕΒΕ 2390, σ. 890.

99. Στο ίδιο, σ. 897.

100. Στο ίδιο, σ. 896.

101. Στο ίδιο, σ. 897.

Κλέθριο αλλά και σε δύο απαντητικές του επιστολές προς τον Δωρόθεο Βουλευσμά (ci. 1737/41-1818), που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1784 και 1786 και παραδίδονται από το αθηναϊκό χειρόγραφο 2390 (σ. 889-890), επανειλημμένως ο Φωτιάδης κάνει λόγο για το αίτημα της αποστολής σε αυτόν των *Κωνικῶν*. Στην τέταρτη επιστολή του, με παραλήπτη τον Κλέθριο, και η οποία τοποθετείται χρονικά στο έτος 1786, δηλαδή μετά την παρέλευση λίγο περισσότερο του ενός έτους από τον θάνατο του Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη (τέλη 1784): «Νεόφυτος ὁ Διδάσκαλος προσαγορεύεται· ὁ δέ μικροῦ καὶ ἐνιαυτὸν ὄλον τὰ τῆδε καταλιπὼν εἰς τὰς οὐρανίους μετέβη σκηνάς»¹⁰², ο Φωτιάδης γράφει: «ὁ δέ κυρὸς Γαβριήλ δι' οὗ μοι τὰ Κωνικά ἐπέμψατο»¹⁰³. Προφανῶς αναφέρεται στο πρόσωπο του καταγομένου από την Άνδρο Γαβριήλ Καλλονά (1724-1795)¹⁰⁴, ο οποίος συνδεόταν με στενή φιλική σχέση με τον Βουλευσμά και υπήρξε συλλέκτης ιδιαιτέρως μεγάλου όγκου χειρογράφων: «Παρ' αὐτῶ τῷ αἰδεσίμῳ καὶ σοφῷ ἀνδρὶ [...] ἐνέτυχον τοσαῦτα ἑλληνικά χειρόγραφα συγγράμματα, τὰ πλείστα ἰδίᾳ χειρὶ γραμμένα, ὅσα παρ' οὐδενὶ ἄλλῳ τῶν ἡμετέρων»¹⁰⁵, γεγονός που αιτιολογεί την ευχέρεια στην ανεύρεση της χειρογράφης μορφής των *Κωνικῶν* και της ανταπόκρισης στην παράκληση του Φωτιάδη. Ο Καλλονάς, καθώς πληροφορούμαστε από επιστολή του Φωτιάδη προς τον Κλέθριο, τον Ιούλιο του 1783, είχε εκλεγεί εφημέριος του ναοῦ του Αγίου Γεωργίου της Ελληνικής Κοινότητας στη Βιέννη: «ὁ δέ Κύριος Γαβριήλ μεθ' ἡμέρας ἑπτὰ, ἐξ ὅτου καὶ ἡ σὴ λογίότης, ἀπάραξ ἐντεῦθεν εἰς τὴν τῆς Αὐστρίας Βιέννην ἀφίκετο τοῖς ἐκεῖσε τῶν ὀρθοδόξων καπέλλης ἐφημέριος ἐσόμενος»¹⁰⁶. Η θητεία του Καλλονά στον ελληνορθόδοξο ναό

102. Στο ίδιο, σ. 897.

103. Στο ίδιο, σ. 898. Το όνομα του Γαβριήλ (Καλλονά) αναφέρεται σε σχέση με τα *Κωνικά* και σε άλλες επιστολές του ίδιου κώδικα (σ. 895, 896, 898).

104. Εμμανουήλ Κριαράς, «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Gracian», *Ελληνικά* 13 (1954), σ. 294-314· πρβλ. Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 149, 276. Ο Καλλονάς υπήρξε επίσης συγγραφέας του έργου με τον τίτλο: *Παιδαγωγία περιέχουσα πάνυ ωφελίμους νοουθεσίας καὶ οἶον δὴ κανόνας περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἀνατρέφεσθαι τὰ Παιδιά*, Παρά τῷ Φράντζ' Ἀντωνίῳ Σχραιμβλ, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1800, ενώ μαρτυρεῖται η παρουσία του στην Άνδρο το 1764 ως διδασκάλου του ιδρυθέντος με ενέργειες του αρχιεπισκόπου Άνδρου Διονυσίου Β' Καίρη (1775-1799) «Ελληνικὸ Σχολεῖον», βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Σημειώματα 2. Η ίδρυσις του Ελληνικὸ Σχολεῖου της Άνδρου (1764)», *Πέταλον* 6 (1995), σ. 319-320.

105. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 526.

106. Κώδικας EBE 2390, σ. 895.

της Βιέννης διήρκεσε μέχρι το έτος 1787, πληροφορία την οποία αντλούμε από τον Σωφρόνιο Ευστρατιάδη¹⁰⁷, ενώ, σύμφωνα με δημοσίευμα της *Εφημερίδας* της Βιέννης, ο Καλλονάς το 1791 ήταν ήδη εφημέριος του ελληνικού ναού στην Πέστη¹⁰⁸.

Στην πρώτη του επιστολή προς τον διδάσκαλό του Κλέθριο, που χρονολογείται, σύμφωνα με εσωτερικές μαρτυρίες, τον Ιούλιο του 1783, ο Φωτιάδης αναφέρει με σαφήνεια την αποστολή σε αυτόν τῶν ἀλγεβραϊκῶν πινάκων και των Κωνικῶν: «Δύο γράμματα παρὰ τῆς σῆς λογιότητος πεμφθέντα μοι κομισάμενος, μετὰ καί τῶν ἀλγεβραϊκῶν πινάκων, καί τοῦ α^{οο} ὀκταδίου τῶν Κωνικῶν»¹⁰⁹, στη δεύτερη επιστολή του (1783/84) επανέρχεται στο ίδιο θέμα γράφοντας: «καθορῶν ἐν αὐτοῖς θάλλουσαν καί ἀκμάζουσαν τήν ἐκείνου πρός ἐμέ εὐνοίαν καί κόποις αὐτῷ παρέχουσαν, καί ἀντιγραφάς τῶν Κωνικῶν ὑπαγορεύουσιν»¹¹⁰, ενώ στο τρίτο επιστολικό του κείμενο (ci. 1786) σημειώνει: «τε τά ἐμά ὡς ὑμᾶς ἀποσώζεσθαι γράμματα καί τό τῶν Κωνικῶν με ποτέ τυχεῖν»¹¹¹. Ο Δωρόθεος Βουλευσμάς σε επιστολή του προς τον Φωτιάδη, με ημερομηνία 24 Ιουλίου 1785, γράφει για το θέμα: «καί τήν ἀσφαλῆ πρός τόν αἰτητήν (= Φωτιάδη) ἐνηληθείς τῶν Κωνικῶν ἐγχείρησιν, σταλέντων»¹¹². Πρέπει ἐδῶ να ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Φωτιάδης διατηροῦσε ἀλληλογραφία με τόν Βουλευσμά σχετικά κυρίως με τὸ ἐκτεταμένο ἐκδοτικό ἔργο του τελευταίου (δύο ἐπιστολές του Βουλευσμά προς τόν Φωτιάδη, τῶν ἐτῶν 1783 καί 1785)¹¹³, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται

107. Σωφρονίου Ευστρατιάδου, Μητροπολίτου Λεοντοπόλεως, *Ο ἐν Βιέννη νάος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί ἡ κοινότης τῶν Ὀθωμανῶν υπηκόων*, ἐν Ἀλεξανδρεία, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, 1913, σ. 129.

108. *Ἐφημερίς* 1 (1791), σ. 484.

109. Κώδικας ΕΒΕ 2390, σ. 895.

110. Στὸ ἴδιο, σ. 897.

111. Στὸ ἴδιο, σ. 898.

112. Χφ. Μ. Παντελεήμονος (Ἁγιον Ὅρος) 6020 (513), σ. 325. Βλ. τὴν ἐπιστολή του Φωτιάδη πρὸς τόν Βουλευσμά για τὴν ἐπιθυμία του τελευταίου να τυπώσει τὸ *Κανονικόν* (*Ἐπιτομή τῶν ἱερῶν κανόνων*) του Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη (βλ. τὸ αὐτόγραφο του Νεοφύτου που ἀπόκειται στη Ρουμανική Ἀκαδημία, Litzica, *Catalogul*, σ. 150 αρ. 295 [222]): «τοῦ γάρ μακαρίου ἐκείνου Δωροθέου τοῦ Ἱεροκήρυκος τῆς εἰς Λειψίαν ἀψαμένου ἐπὶ τῆ τοῦ Βλεμμύδου ἐκδόσει (ὅν καί ἐξέδωκεν) ὁ διδάσκαλος Νεόφυτος ἐκῶν ἰδίᾳ χειρὶ τά ἐπὶ τῆ τοῦ ἰδίου πονήματος ἐκδόσει, ἐν ἔτεσι καί καμάτοις συχνοῖς συναχθέντα χρήματα, διένειμε πλουσίαν ἐλεημοσύνην τοῖς χρῆζουσιν, ἀπογνοῦς τήν τῆς βίβλου ἐκδοσιν, ὡς ἀπὸ στόματος αὐτοῦ ἔτι περιόντος, ἠκούσαμεν, μεταστάντος δέ σφραγίδι ἡγεμονικῆ ἐν τῷ κατὰ τόν Ἅγιον Σάββαν βιβλιοθηκιδίῳ ἐγκέκλειται» (Κώδικας ΕΒΕ 2390, σ. 898).

113. Βλ. ἐπιστολές του χφ. 6020 (513) τῆς Μ. Παντελεήμονος (Ἁγιον Ὅρος) (σ. 252-

να είχε προϋπάρξει και προσωπική επαφή μεταξύ των δύο λογίων κατά τη χρονική περίοδο της βραχύβιας παραμονής (Φεβρουάριος-Σεπτέμβριος 1782) του Βουλησιμά στο Βουκουρέστι¹¹⁴.

Εικάζουμε, λοιπόν, ο Φωτιάδης πρέπει να εννοεί μια συγκεκριμένη σειρά έργων, που συνίσταται στα εξής:

α) Ο Stephen Batalden μας πληροφορεί για την ύπαρξη ενός ανέκδοτου έργου που από τον ίδιο τον Βούλγαρη παρατίθεται σε έναν αυτόγραφο του κατάλογο (Αγία Πετρούπολη) υπό τον λατινικό τίτλο: «*Conspectus Operum, Editorum atque Ineditorum*», κατάλογο τον οποίο κατάρτισε μεταξύ των ετών 1801 και 1804, και εμπεριείχε τα μέχρι τότε εκδεδωμένα και ανέκδοτα πονήματά του¹¹⁵. Το έργο φέρει τον τίτλο: *Στοιχεία αλγεβραϊκά, ήτοι τῆς ἀναλύσεως, Ἑλληνιστί συγγραφέντα κατά συλλογήν Διαφόρων Προβλημάτων ἐπιλυσμένων*¹¹⁶ (στον χειρόγραφο κατάλογο του Βούλγαρη βρίσκεται στη 18η θέση) και συντάχθηκε στη Γερμανία το 1765, ίσως κατά το χρονικό διάστημα της παραμονής του Βούλγαρη στη Χάλλη, αποτελώντας καρπό της αναστροφής και των συζητήσεών του με τον επιφανή Ούγγρο μαθηματικό Johann Andreas von Segner¹¹⁷. Επίσης, αυτό το ανέκδοτο πόνημα, το οποίο κατά τον Batalden δεν έχει εντοπιστεί¹¹⁸, πρέπει να ταυτίζεται, σύμφωνα με την *in situ* εξέταση που πραγματοποιήσαμε, με το αυτόγραφο έργο του Βούλγαρη που φέρει τη χρονολογία 1765 και τον τίτλο: *Τῶν Στοιχείων τῆς Ἀναλύσεως*, το οποίο παραδίδεται από το χφ. ΕΒΕ 1242¹¹⁹ περικλείοντας

254, 325-326), Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, τ. Β', εν Κανταβριγία της Αγγλίας 1900, σ. 387· πρβλ. Νικόλαος Γ. Ζαχαρόπουλος, *Δωρόθεος Βουλησιμάς επί τη βάσει των ανεκδότην αυτού επιστολών*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 96-98.

114. Μανούσος Ι. Μανούσακας, «Η “Διδασκαλία χριστιανική κατ’ ερωταπόκρισιν”, αγνοημένο αυτόγραφο έργο (1780) του Ιωάννου Μπενιζέλου. Η αλληλογραφία του συγγραφέα (1780-82) με το Δωρόθεο Βουλησιμά και η ιδιοποίηση και έκδοση (1841) του έργου από τον Προκόπιο Δενδρινό», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), σ. 25-26.

115. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris’ autograph list of his own works», *Ο Ερανιστής* 13 (1976), σ. 17.

116. Στο ίδιο, σ. 1-4.

117. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Η επιστολιμαία επικοινωνία του Ευγενίου Βούλγαρη με Φαναριώτες», στο Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Β’ Πανεπιστημιακού Συνεδρίου: Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη*, 8-9 Απριλίου 2016, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών – Ίδρυμα Μελετών Ιονίου & Αδριατικού Χώρου, Ιωάννινα 2018, σ. 271.

118. Batalden, *Catherine II’s*, σ. 157-158· πρβλ. ο ίδιος, *Notes from a Leningrad manuscript*, σ. 9, 17.

119. Ι. Σακκελίω, Α. Ι. Σακκελίω, *Κατάλογος*, σ. 225.

εκτεταμένα στοιχεία αριθμητικής, άλγεβρας και γεωμετρίας, καθώς και ένα ευθύνοπτο κεφάλαιο που τιτλοφορείται: *Περί κατασκευής τῶν Γεωμετρικῶν ἔξισώσεων* και σχετίζεται με τις *Κωνικές Τομές*.

Σχετικά, επίσης, με το ζήτημα των *Κωνικῶν*, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι ο Φωτιάδης υπονοεί ακόμη και την ανέκδοτη, κατά το χρονικό διάστημα (1783-1786) που συντάχθηκαν οι επιστολές, μετάφραση από τον Βούλγαρη της πραγματείας *Στοιχεία Γεωμετρίας* (editio princeps: Αμβέρσα 1654, επανεκδόσεις: Εδιμβούργο 1710, Ρώμη 1745) του André Tacquet (1612-1660) με προσθήκες του William Whinston (1667-1752)¹²⁰. Πρέπει, επίσης, να προσθέσουμε ότι ο Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) κατά τη διάρκεια της ενιαύσιας σχολαρχίας και διδασκαλίας του στην Ακαδημία του Ιασίου (1774-1775) δίδασκε Μαθηματικά και *Κωνικές Τομές* με βάση το δικό του εγχειρίδιο, ενώ ο διάδοχός του στη διεύθυνση της Σχολής, Ιώσηπος Μοισιόδαξ (ci. 1730-1800), είχε εκπονήσει από το 1765 και δική του μετάφραση του έργου του Tacquet¹²¹. Αμφότεροι είχαν καινοτομήσει εντάσσοντας πρώτοι στο εκπαιδευτικό σύστημα του χώρου των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών τις *Κωνικές Τομές* του Απολλώνιου του Περγαίου (ci. 260 – ci. 170 π.Χ.)¹²². Η μετάφραση του Βούλγαρη πρέπει να είχε εκπονηθεί μεταξύ των ετών 1742-1753, δηλαδή την περίοδο που συμπίπτει με τη διδασκαλική του θητεία στη Μαρουτσαία Σχολή των Ιωαννίνων. Ο Βούλγαρης, ωστόσο, είναι ο πρώτος λόγιος διδάσκαλος που εισάγει στο νεοελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα τα μαθηματικά και τις θετικές επιστήμες ενσωματώνοντας στο διδακτικό του πρόγραμμα στην Αθωνιάδα Ακαδημία (1753-1758) τη διδασκαλία των *Κωνικῶν Τομών* με βάση το μεταφρασμέ-

120. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία*, σ. 130· πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, σ. 247 σημ. 13.

121. Γιάννης Καράς (επιμ.), *Ιστορία και Φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-19ος αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 80, *Ιστορία και Φιλοσοφία της Επιστήμης 15^{ου}-20^{ου} αιώνας*, Αθήνα 2003, σ. 98-100· πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, σ. 78-79, 88.

122. Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. III, (*Μαθηματικά και Αστρονομία, Φυσικές Επιστήμες, Ιατρική, Πολεμική Τέχνη, Νομική Φιλολογία, Μουσική*), Αθήνα 2005², σ. 18-19· πρβλ. Καράς, *Ιστορία και Φιλοσοφία*, σ. 217. Ο Άλκης Αγγέλου παρατηρεί ότι το αναμορφωτικό εγχείρημα της εισαγωγής των θετικών επιστημών από τον Βούλγαρη στα διδακτικά προγράμματα συνοδοιπορείται και από τις αντίστοιχες προσπάθειες των Θεοτόκη και Μοισιόδαχα, βλ. Αγγέλου, *Των Φώτων Β'*, σ. 460· βλ. και Gerhard Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, μτφρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Αθήνα 2005, σ. 429-430.

νο από αυτόν εγχειρίδιο του Tacquet· στην εκτύπωσή του προέβη πολύ αργότερα (1805) στη Βιέννη¹²³.

β) Η μαθηματική πραγματεία του Jean André Nicolas Louis de la Caille (1713-1762) με τον τίτλο: *Leçons élémentaires de Mathématiques, ou Eléments d'Algèbre et de Géométrie* (editio princeps: 1741, επανεκδόσεις: 1764, 1768, 1770, 1778), του οποίου το πρώτο μέρος αργότερα μεταφράστηκε στα Ελληνικά από τον Σπυρίδωνα Ασάνη και τυπώθηκε στη Βιέννη το 1803 υπό την επιμέλεια του Ανθίμου Γαζή τιτλοφορούμενο: *Τῶν κωνικῶν τομῶν ἀναλυτικὴ πραγματεία συγγραφεῖσα μὲν γαλλιστί παρὰ τοῦ ἀββᾶ Καίλλέ, ἐκ δὲ τῆς γαλλικῆς εἰς τὴν τῶν Λατίνων φωνὴν πρότερον μετενεχθεῖσα, μεθερμηνεύθη ἤδη παρὰ τοῦ ἰατροφιλοσόφου Σπυρίδωνος Ἀσάνου Κεφαλληνος* (sic) *εἰς τὴν ἀπλοελληνικὴν*¹²⁴. Το προκείμενο ἔργο εἶχε μεταφραστεί το ἔτος 1776 και ἀπὸ τον Μοισιόδακα για να ενταχθεῖ στο διδακτικό πρόγραμμα της Ηγεμονικῆς Ακαδημίας του Ιασίου¹²⁵, της οποίας εἶχε ἀναλάβει τη σχολαρχία. Εἶναι πολὺ ἐγγύτερη, συνεπῶς, στην πραγματικότητα η ἐκδοχή να ἀναφέρεται ο Φωτιάδης στο μεταφρασμένο ἔργο και ὄχι στο πρωτότυπο, καθὼς δεν ἦταν γνώστης της γαλλικῆς γλώσσας¹²⁶.

γ) Επίσης μια ἄλλη ἐξαιρετικὰ πιθανὴ ἐκδοχή θα μπορούσε να θεωρηθεῖ το σύγγραμμα του Νικηφόρου Θεοτόκη με τον τίτλο: *Στοιχείων Μαθηματικῶν ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων συνερανοισθέντων*¹²⁷, το οποίο κατὰ την ἐποχὴ της σύνταξης των ἐπιστολῶν προς τον Κλέθριο και τον Βουλευσμά κυκλοφοροῦσε μόνο σε χειρόγραφη μορφή για τις χρηστικὲς ἀνάγκες της διδασκαλίας στην Ακαδημία του Ιασίου. Το συγκεκριμένο ἔργο εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τον Θεοτόκη μεταξύ των ἐτῶν 1758 και 1766, δηλαδή τη χρονικὴ περίοδο που συμπίπτει με τη διδασκαλία του στο «Κοινόν Φροντιστήριον» που εἶχε ἰδρύσει στην Κέρκυρα, ὅπου δίδασκε μεταξύ ἄλλων Ἀλγεβρα, Κωνικὲς Τομές και Γεωμετρία¹²⁸, ἐνῶ και ο Μοισιόδακας το

123. Αγγέλου, *Των Φώτων Β'*, σ. 67.

124. Ηλιού, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία*, σ. 88, 130. Επίσης το 1802 εἶχε ἐκδοθεῖ στη Βιέννη η ἐλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τους Σπυρίδωνα Ασάνη και Ἰωνά Σπαρμιώτη του ἔργου του Guido de Grandi (1671-1742) ὑπὸ τον τίτλο: *Σύνοψις τῶν Κωνικῶν Τομῶν Γουίδωνος τοῦ Γρανδῆ. Μετὰ πλουσιωτάτων Ὑποσημειώσεων καὶ Προσθηκῶν Ὁκτανανοῦ τοῦ Καμετίου*, βλ. Ηλιού, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία*, σ. 48-49.

125. Καράς, *Ἱστορία και Φιλοσοφία*, σ. 111· πρβλ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ*, σ. 98-100, 148.

126. *Ερμῆς ο Λόγιος* 9 (1819), σ. 485.

127. Παπαδόπουλος, *Ελληνικὴ βιβλιογραφία*, τ. I, σ. 423, αρ. 5614.

128. Ζωὴ Μουρούτη-Γενάκου, *Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) και η συμβολὴ αὐτοῦ εἰς την παιδείαν του Γένους*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 35, Ἐθνικὸ και

1766 φαίνεται να δίδασκε στο Ιάσιο από χειρόγραφο που περιείχε το ανέκδοτο ακόμη σύγγραμμα του Θεοτόκη¹²⁹.

Σύμφωνα με όσα γράφει ο Φωτιάδης σε επιστολή του προς τους Ζωσιμάδες, που χρονολογείται μετά τον θάνατο του Θεοτόκη, δηλαδή μετά το έτος 1800, το έντυπο έργο (τόμος Α': Μόσχα 1798 και τόμοι Β' και Γ': Μόσχα 1799) περιήλθε στην κατοχή της βιβλιοθήκης της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου:

*ένταῦθα οἱ ἐν Βουκουρεστίοις διδασκόμενοι τὰ Γεωμετρικά τοῦ ἁγίου Ἀστραχανίου Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκου [...] τοῦ γ' τόμου τῶν Ἀλγεβρικών αὐτοῦ ἐκδόσεως [...] μετά καί τῶν ἑπτὰ σωμάτων τῆς Γεωμετρίας τοῦ ἀοιδίμου Θεοτόκου ἵνα ἔχωσιν ἐπωφελεῖσθαι χρώμενοι αὐτούς εἰς ἀκρόασιν*¹³⁰.

Υποθέτουμε ότι ο Βουλησιμάς, δεινός συλλέκτης χειρογράφων και άοκνος διανοούμενος, κινούμενος μεταξύ των κραταιότερων εκδοτικών κέντρων της εποχής, όπως η Λειψία, οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, η Κωνσταντινούπολη, η Βιέννη και η Βενετία, είχε επιτύχει τον εντοπισμό κάποιας από τις χειρόγραφες μορφές, οι οποίες τότε κυκλοφορούσαν μέσω της αντιγραφής σε ευρεία κλίμακα, είτε των ανωτέρω έργων του Βούλγαρη είτε του ανέκδοτου πονήματος του Θεοτόκη, με τον οποίο διατηρούσε εξάλλου και πυκνή αλληλογραφία, ώστε να έχει τη δυνατότητα να αποστείλει κάποιον από αυτά τα έργα στο Φωτιάδη.

Αυτή, ακριβώς την πνευματική ώσμωση του Φωτιάδη με τις ιδέες που απορρέουν από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, σε συνάρτηση με την ενδιάθετη ανάγκη του να μετοχετεύσει τα νέα πορίσματα των επιστημών μέσω της διδακτικής πράξης, καταδεικνύει επίσης το εγχείρημα της συγγραφής σχολίων σε κατ' επιλογήν κεφάλαια του έργου του Βούλγαρη *Ἡ Λογική*. Τα σχόλια παραδίδει ο κώδικας EBE 1140 (αρχές 19^{ου} αιώνα, φ. 99^r-160^r) με τον τίτλο: *Λάμπρου Φωτιάδου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων Ἀποσημειώματ' ἄττα ἐν τῇ τοῦ Εὐγενίου Λογικῇ*, ενώ προηγείται και *Ἐπιτομή τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου φιλοπονηθεῖσα ὑπό τοῦ εὐγενεστάτου Ἄρχοντος Πρώην Μεγάλου Μπάνου Κυρίου Γρηγορίου Βασαράμπα Βραγκοβάνου* (φ. 5^r-95^r)¹³¹, που είχε εκπο-

Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1979, σ. 85-90, 94-95· πρβλ. Ανώνυμος, «Νικηφόρος Θεοτόκης», *Πανδώρα* 4 (1853-1854), σ. 373.

129. Μουρούτη-Γκενάκου, *Ο Νικηφόρος Θεοτόκης*, σ. 119 σημ. 260, σ. 147 και σημ. 418, σ. 148· πρβλ. Αθανασίου, *Περί των Ελληνικών Σχολών*, σ. 49-50.

130. Κώδικας EBE 2390, σ. 989.

131. Ι. Σακκελίων, Ι. Α. Σακκελίων, *Κατάλογος*, σ. 207 σημ. 15.

νήσει ο μαθητής του Γρηγόριος Brâncoveanu. Επιπλέον, καθιστά πρόδηλη την επιρροή του Βούλγαρη στον γενικότερο στοχασμό αλλά και στην κατάρτιση του διδακτικού προγράμματος του Ιωαννίτη διδασκάλου. Παράλληλα, αυτές οι επιρροές εμφανίζουν και τον βαθμό της γενικότερης απήχησης του Βούλγαρη στα παιδευτικά τεκταινόμενα και τις πνευματικές ζυμώσεις της εποχής του, ενώ θέτουν και ερωτήματα για τον βαθμό της πρόσληψης του συγγραφικού του έργου από τη νεοελληνική παιδεία του β' ημίσεως του 18^{ου} αιώνα.

Η βαθιά ελληνομάθεια και το φιλοσοφικό υπόβαθρο του συγγραφέα της *Επιτομής της Λογικής του Βούλγαρη*, Γρηγορίου Brâncoveanu, ο οποίος χρημάτισε και έφορος της Σχολής (Λυκείου) του Βουκουρεστίου κατά το χρονικό διάστημα της διεύθυνσής του από τον Νεόφυτο Δούκα¹³², καθίστανται εμφανή και από το γεγονός ότι μετέφρασε στην ελληνική γλώσσα το έργο του Γερμανού θεολόγου, φιλοσόφου και νομικού Johann Gottlieb Heinecke (Heineccius) (1681-1741) *Elementa philosophiae rationalis et moralis* (Φρανκφούρτη 1728), του οποίου η ελληνική εκδοχή, αφιερωμένη στον πατέρα του Μανουήλ Brâncoveanu, εκδόθηκε στη Βιέννη το 1808 από το τυπογραφείο του Γεώργιου Βενδότη, με την εκδοτική επιμέλεια του Νεοφύτου Δούκα¹³³.

Διακεκριμένος μαθητής, ακόμη, του Φωτιάδη υπήρξε και ο αδερφός του προαναφερθέντος Γρηγορίου Brâncoveanu, Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης Brâncoveanu, σύμφωνα και με τη μαρτυρία ανέκδοτης επιστολής που φέρει ημερομηνία 5 Ιουνίου 1783, της οποίας συντάκτης είναι ο Βουλευσμάς και απευθύνεται στον Φωτιάδη: «τὴν ξυνωρίδα τῶν εὐγενῶν αὐταδέλφων καὶ σῶν προσφιλῶν μαθητῶν Γρηγόριόν τε φημί καὶ Κωνσταντίνον, τὰς ἀγαθὰς Μπραγγοβάνων»¹³⁴.

Ὅσον αφορά την υπάρχουσα χειρόγραφη παράδοση του φιλοσοφικού πονήματος του Φωτιάδη, το οποίο λειτούργησε κατά πάσα πιθανότητα και

132. *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1826), σ. 127, και 8 (1818), σ. 45.

133. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία*, σ. 240-241.

134. Χφ. 6020 (513) της Μ. Παντελεήμονος (Αθως), σ. 254. Ο Φωτιάδης συνέταξε κάποια επιγράμματα υπό τη μορφή *ῶν, πελέκων και πτερυγιῶν*, αφιερωμένα στους δύο αγαπημένους μαθητές του, τα οποία παραδίδονται από τον Κώδικα EBE 2390, βλ. Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 385. Επίσης, συνέθεσε *Μονωδία κατά προσωποποιῶν περὶ τῆς αὐτοῦ νόσου καὶ τελευτῆς, ἢ βίος Κωνσταντίνου Ἐμμανουηλίδου τοῦ Βραγγοβάνου*, με αφορμή τον άωρο θάνατο του Κωνσταντίνου Brâncoveanu (Κώδικας EBE 2390, σ. 1114-1123). Για τη γενεαλογία των Brâncoveanu, βλ. Dan Berindei, «Urmaşii lui Constantin Brâncoveanu și locul lor în societatea românească. Genealogie și istorie», στο Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu (επιμ.), *Constantin Brâncoveanu*, Academia de ştiinţe sociale și politice a Republicii socialiste România. Institutul de Istorie "N. Iorga", Bucureşti 1989, σ. 275-285.

ως διδακτικό του εγχειρίδιο ή μαθηματάριο στην Ακαδημία, παρατηρούμε ότι το έργο που διασώζεται στο χφ. ΕΒΕ 1140 πρέπει να ταυτίζεται με το ομότιτλο έργο που συγκαταλεγόταν στην πλουσιότετη βιβλιοθήκη¹³⁵ του διαπρεπούς μαθητή του στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, ιατροφιλοσόφου Μιχαήλ Χρησταρή, της οποίας βιβλιοθήκης ο τελευταίος είχε εκφράσει την επιθυμία να παραχωρήσει τμήμα¹³⁶ ως μεταθανάτια δωρεά στο ίδρυθέν το 1835 από τον Θεόφιλο Καΐρη (1784-1853) Ορφανοτροφείο της Άνδρου¹³⁷.

Το κληροδότημα του Χρησταρή, δηλαδή μόνο ο χειρόγραφος κατάλογος των επιλεγμένων προς δωρεά βιβλίων του, όπως μας πληροφορεί και το ex libris του κώδικα ΕΒΕ 2390: *Ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης Μιχαήλ Χρησταρῆ τοῦ Ἰατροῦ*, ταξινομήθηκε αργότερα στην Καΐρειο Βιβλιοθήκη με τον αριθμό φακέλου 410 (*Τεφτέρια καίρικα Α΄*) *Κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἔν Βουκουρεστίῳ Μιχαήλ Χρησταρῆ δωρουμένης μετὰ θάνατον εἰς τό Ὅρφανοτροφεῖον τοῦ ἔτους 1833 (ἄρ. 2)*¹³⁸. Σχετικά, επίσης, με το επίμαχο έργο του Φωτιάδη, που εμπεριέχεται στο χφ. ΕΒΕ 1140, πρέπει να σημειώσουμε ότι συμπεριλαμβανόταν στον κατάλογο της προαναφερθείσας δωρεάς προς την Άνδρο, αφού ο Χρησταρής το ενεχείρισε στον Καΐρη, καθώς επιβεβαιώνει με σαφήνεια και ο τελευταίος: «τοῦτο ἔλαβον ἐγώ ὁ ἴδιος ἔν Βουκουρεστίοις εὐρισκόμενος Θεόφιλος Καΐρης»¹³⁹.

Ὅστόσο, ουδέποτε περιήλθαν στην κατοχή της Καΐρειο Βιβλιοθήκης της Άνδρου τα εμπεριεχόμενα στον κατάλογο δωρηθέντα βιβλία του Χρησταρή¹⁴⁰ (μεταγενέστερη σημείωση, άλλωστε, που υπάρχει στον κατάλογο,

135. Argyropoulos, «Mihail Christaris», σ. 82.

136. Στο ίδιο, σ. 74-77. Ο Καΐρης πριν από την ίδρυση (1835) του Ορφανοτροφείου στην Άνδρο, πραγματοποίησε σειρά ταξιδιών στην Ευρώπη με απώτερο στόχο τη συγκέντρωση χρημάτων και βιβλίων, όπως μαρτυρούν και οι διάφορες αφιερώσεις δωρητών σε βιβλία που ανήκαν στη βιβλιοθήκη του (π.χ. του Κωνσταντίνου Κούμα στην Τεργέστη, του Κωνσταντίνου Οικονόμου, του Δημητρίου Ποστολάκα και των αδελφών Εμμανουήλ και Κυριάκου Καπετανάκη στη Βιέννη, του Friedrich Thiersch [1784-1860] στο Μόναχο κ.ά.), βλ. Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Αφιερώσεις επί βιβλίων προς τον Θεόφιλον Καΐρη και το Ορφανοτροφείο του», *Πέταλον* 2 (1980), σ. 3-29.

137. Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Το Αρχεῖον Ευαγγέλου Δερτούζου», *Πέταλον* 2 (1980), σ. 166.

138. Argyropoulos, «Mihail Christaris», σ. 75.

139. Βλ. τον έντυπο κατάλογο που κατήρτισε ο Αντώνιος Στεφ. Τηλιακός, «Κατάλογος Βιβλιοθήκης Θεοφ. Καΐρη (Γυμνασίου Άνδρου)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 5 (1965-66), σ. 746-800, από τον οποίο απουσιάζουν τα βιβλία του Χρησταρή και βεβαίως τα δύο χειρόγραφα του Φωτιάδη.

140. Ιωάννης Πετρόπουλος, Αικατερίνη Κουμαριανού, «Το Ελληνικό κράτος από το 1833 ως το 1862», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους* 13, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 81.

επαληθεύει ακριβώς αυτό το γεγονός), όπως επίσης και τα Άποσημειώματα, τα οποία όμως είχε παραλάβει, όπως προαναφέραμε, αυτοπροσώπως ο Καΐρης. Είναι εύλογο, λοιπόν, ότι οι αλληπάλληλες μετά το 1839 και έως τον θάνατό του το 1853 περιπέτειες και διώξεις που υπέστη με αφορμή την ιδιότυπη θρησκευτικο-κοινωνική του διδασκαλία / σύστημα, τον «Θεοσεβισμό» ή τη «Θεοσέβεια», δεν επέτρεψαν να ευοδωθεί η βούληση του Χρησταρή, που απεβίωσε το 1851, όταν δηλαδή ο Καΐρης ήταν αντιμέτωπος με τις ποικιλώνυμες και δριμυείς μομφές εναντίον του αλλά και με τον τελικό εγκλεισμό του στη φυλακή το 1852.

Συνεπώς το χειρόγραφο της Άνδρου, που παραδίδει τα Άποσημειώματα, εξακολουθεί να λανθάνει, καθιστώντας έτσι το χφ. EBE 1140 codex unicus για το μαθηματάριο του Φωτιάδη. Η απόπειρα ταύτισης των δύο χειρογράφων είναι μια αληθοφανής εικασία, αλλά η απουσία ισχυρών εσωτερικών τεκμηρίων, π.χ. η ύπαρξη, όπως στην περίπτωση του κώδικα EBE 2390, ενός κτητορικού σημειώματος του Χρησταρή (επισημάναμε στο χφ. EBE 1140 μόνο τη σημείωση: *Τῆ δημοσίᾳ Ἑλληνικῆ Βιβλιοθήκῃ δῶρον τοῦ Κωνσταντίνου Φωστηροπούλου ἐκ Πατρῶν*) μας καθιστά ιδιαίτερα εφεκτικούς απέναντι σε μια τέτοια εικοτολογία.

Επίσης, συναντάμε τον Φωτιάδη ως εγγεγραμμένο συνδρομητή¹⁴¹ της νεοελληνικής μετάφρασης του δίτομου έργου του Γάλλου αστρονόμου Joseph-Jérôme de Lalande (1732-1807), την οποία εκπόνησε ο Δανιήλ Φιλιππίδης (*ci.* 1755-1832), διδάσκαλος της Ηγεμονικής Ακαδημίας του Ιασίου, μέλος του πνευματικού κύκλου του Καταρτζή στο Βουκουρέστι και μαθητής του Lalande στο Παρίσι κατά το χρονικό διάστημα 1790-1794¹⁴², ενώ το έργο, αφιερωμένο στον ηγεμόνα της Μολδαβίας και Βλαχίας Αλέξανδρο Μουρούζη¹⁴³ (1793-1796 και 1799-1801), εκδόθηκε με την επιμέλεια του Ανθίμου Γαζή (1758/64-1888) στη Βιέννη το 1803 (οι δύο τόμοι κυκλοφόρησαν τον Ιούνιο και τον Σεπτέμβριο του 1803 αντίστοιχα) υπό τον τίτλο: *Ἐπιτομή Ἀστρονομίας συγγραφείσα ὑπὸ Ἰερωνύμου Λαλάνδ, διευθυντοῦ τοῦ Ἀστροσκοπίου τοῦ πολεμικοῦ σχολείου, καὶ ἐφόρου τοῦ σχολείου τῆς*

141. Gaidagis, *Catalogul*, σ. 32.

142. Alexandre Cioranescu, *Correspondance de Daniel Démétrius Philippidès et de J.-D. Barbié du Bocage (1794-1819)*, Préface par Cl. Tsourkas, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 79, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 6-7.

143. Florin Marinescu, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi*, Centre de Recherches Néohelléniques, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, *Τετράδια Εργασίας* 12, Αθήνα 1987, σ. 43-62.

Γαλλίας. *Μεταφρασθεῖσα εἰς τήν καθωμιλουμένην ἑλληνικὴν διάλεκτον παρά τοῦ Δ.Δ. τοῦ Φιλιππίδου τοῦ ἀπό Μηλιῶν τοῦ Πηλίου ὄρου*<ζ>. ¹⁴⁴

Ἡ ἑκτασὴ ὁμῶς των επιστημονικῶν ενδιαφερόντων του Φωτιάδη αποτυπώνεται και στο σχολιαστικὸ του ἔργο *Ἀποσημειώματα*, ὅπου αφιερῶνει ἓνα τμῆμα του (φ. 119^r-133^r) στο ζήτημα της ερμηνείας του φυσικοῦ φαινομένου των παλιρροιῶν (*Περὶ Παλιρροῖων*), ἐξετάζοντας παράλληλα τις διατυπωμένες ἐπὶ του θέματος επιστημονικὲς θέσεις των Galileo Galilei (1564-1642), René Descartes (1596-1650) και Isaac Newton (1642-1727). Εἶχε προηγηθεῖ ἡ συγγραφή ἀπὸ τον Βούλγαρη της μακροσκελοῦς ἐπιστολιμαίας διατριβῆς: *Τῷ Θεοφιλεστάτῳ, Σεβασμιωτάτῳ, Ἐλλογιμωτάτῳ Ἐπισκόπῳ Καμπανίας, Κυρίῳ μοι Κυρίῳ Θεοφίλῳ, Τίνα τὰ πάλαι, καὶ νῦν περὶ τῶν Παλιρροῖων φιλοσοφηθέντα, ζητήσαντι, ὁ εὐπειθῆς καὶ ὑπήκοος υἱὸς ἐν Χριστῷ καὶ δοῦλος Ε. Τερ. Β* ¹⁴⁵, κατὰ το χρονικὸ διάστημα που εἶχε ἀναλάβει διδασκτικὰ καθήκοντα στη Σχολὴ της Κοζάνης (1745-1748), διατριβὴ που ἀπαρτιζόταν ἀπὸ πέντε κεφάλαια ἔχοντας ὡς ἀποδέκτη τον ἐπίσκοπο Καμπανίας και παλαιὸ μαθητὴ του κατὰ την περίοδο της διδασκαλίας του στη Μαρουτσαία Σχολὴ των Ἰωαννίνων (1742/43-1745 και 1748/49-1753) Θεόφιλο Παπαφίλου (ci. 1715 – post 1793) ¹⁴⁶.

Πρέπει ἀκόμη να ἐπισημάνουμε την ὑπαρξὴ ἐνός αὐτόγραφου χειρογράφου του Κοδρικά, χρονολογούμενου τον Νοέμβριο του 1783, το ὁποῖο παραδίδει την ἀντιγραφὴ που ἐκπονήθηκε στο Βουκουρέστι ἐνός ἀπὸ τα πολυάριθμα διδασκτικὰ εγχειρίδια του Φωτιάδη, και συγκεκριμένα του προαναφερθέντος ἔργου που παραδίδει ὁ κώδικας EBE 1140 ὑπὸ τον τίτλο: *Λάμπρου Φωτιάδου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων Ἀποσημειώματ' ἅττα ἐν τῇ τοῦ Εὐγενίου Λογικῇ* ¹⁴⁷. Ἡ χειρόγραφη μορφή του ἔργου φυλάσσεται στο *Αρχεῖο Κοδρικά* (Βιβλιοθήκη του Institut Néo-hellénique, Université Paris – Sor-

144. Cioranescu, *Correspondance*, σ. 10· πρβλ. Ηλιού, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία*, σ. 66-68. Το ἔργο εἶχε για πρώτη φορά εἰσαχθεῖ στο πεδίο των καιρίων επιστημονικῶν προβληματισμῶν της Ακαδημίας του Ἰασίου ἀπὸ τον ρηξικέλευτο διδάσκαλό της Ἰώσηπο Μοισιόδοξα.

145. Γεώργιος Αἰνιάν, *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων του αἰδίου Ευγενίου του Βουλγάρους και τινῶν ἄλλων μετατυπωθέντων*, τ. Α', Αθήνα 1838, σ. 13-40. Ἡ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ του Βούλγαρη παραδίδεται ἀπὸ τον Κώδικα EBE 1171, βλ. Ι. Σακκελίωv, Ι. Α. Σακκελίωv, *Κατάλογος*, σ. 212. Επίσης γίνονται σύντομες ἀναφορές στο φαινόμενο της παλιρροίας ἀπὸ τον Βούλγαρη και στο ἔργο του *Ἡ Λογικὴ* (σ. 333-334, 559).

146. Βιβλιογραφία που ἀφορὰ τον βίο και το συγγραφικὸ του ἔργο, βλ. Podskalsky, *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία*, σ. 441-442 σημ. 109-114.

147. Βλ. την Εἰσαγωγὴ στο Ελένη Αγγελολιάτη-Τσουγκαράκη (ἐπιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης “ὁ ὑπάτος τῶν φιλοσόφων” τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τρεῖς αἰῶνες ἀπὸ τη γέννησή του*, Ἀναγνωστικὴ Ἐταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα 2018, σ. 21.

bonne, Paris IV) τιτλοφορούμενη: *Χειραγωγή του (σοφολογιωτάτου) Λάμπρου Φωτιάδου προς εύχερεστέραν κατάληψιν του περί βαθμών πιθανολογουμένου Εὐγενίου του Βουλγάρως* (φ. 1^r-8^v)¹⁴⁸. Το συγκεκριμένο, μάλιστα, έργο πρέπει να συνιστά κάποια επεξηγηματική απόπειρα του Φωτιάδη, ένα συντεταγμένο μαθηματάριο για την ευληπτότερη απόδοση, και κατά συνέπεια την ευχερέστερη διδασκαλία, του κεφαλαίου *Περί διαφορών βαθμών Πιθανολογίας, και τής τούτων αὐτῶν Ἀνακρίσεως* (σ. 276-283), που περιλαμβάνεται στη *Λογική* του Βούλγαρη και περιέχει στοιχεία που εμπίπτουν στο πεδίο της μαθηματικής θεωρίας των Πιθανοτήτων, με σαφείς αναφορές σε διαπρεπείς επιστήμονες όπως ο Christianus Huggens (1629-1695), ο Jacobus Bernoulli (1654-1705) και ο Johannes Henricus Winkler (1703-1770). Εξάλλου, και ο ίδιος ο Βούλγαρης στο κεφάλαιο «Τῷ ἀναγινώσκοντι», που προηγείται της έκθεσης του κυρίου μέρους της *Λογικής*, επισημαίνει την εκτεταμένη κυκλοφορία ἀποσημειωμάτων και σχεδαρίων του συγγράμματός του.

Ο κώδικας 2390 παραδίδει τη χρονολογημένη επιστολή του Φωτιάδη, που συνέταξε τον Φεβρουάριο του 1782 με παραλήπτη τον Δανιήλ Φιλιππίδη, σχετικά με αυτήν την επιτετηγμένη μορφή που δεν αποκλείεται να εκπονήθηκε για χρηστικούς λόγους, δηλαδή για να ενταχθεί στη διδακτική πράξη. Η σπουδαιότητα της προκειμένης επιστολής έγκειται στο γεγονός ότι από αυτήν αντλούμε την πληροφορία ότι ο Φωτιάδης είχε στείλει στον Φιλιππίδη το ολοκληρωμένο, ήδη από το έτος 1782, έργο του, ώστε αυτός να το μελετήσει: «τῇ φίλῃ μοι καί ἐμμούσῳ κορυφῇ προστάζω τό δόμα [...] ἔστι δέ τοῦτο εἰς τό περί βαθμῶν πιθανολογουμένου (sic) Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρως, ἀποσημειώματ' ἄττα ἐμά»¹⁴⁹.

Οι επιστολές

Οι δύο πρώτες επιστολές του Φωτιάδη, εκ των οποίων η πρώτη είναι απαντητική, απευθύνονται στον προσφιλή του μαθητή Παναγιώτη Κοδρικά (1762-1827) και χρονολογούνται, σύμφωνα με εσωτερικές μαρτυρίες που ανιχνεύονται σε αυτές, μεταξύ των ετών 1797 και 1803, δηλαδή μετά την

148. Αικατερίνη Κουμαριανού, Δημήτριος Αγγελάτος, *Αρχείο Κοδρικά*, Γιώργος Εμμ. Ροδολάκης, *Ιστορικό αρχείο Ὑδρας*, Φλορίν Μαρινέσκου, *Τα ρουμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Πρόδρομη παρουσίαση*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Τετράδια Εργασίας* 11, Αθήνα 1987, σ. 92, V Φάκ. ΙΔ', αρ. 1· βλ. και Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Φαναριωτικά Σύμμικτα», *Ελληνικά* 35 (1984), σ. 162-163.

149. Κώδικας EBE 2390, σ. 913.

παρέλευση ενός ικανού χρονικού διαστήματος από την αναχώρηση (1797) του Κοδρικά από το Βουκουρέστι με προορισμό το Παρίσι: «Άμα τῆ ὥρα καί τῆς ἀποδημίας σοῦ τῆς τιμιωτάτης ἐμοί κεφαλῆς χειμῶνα ἀργαλέον ἀπαγαγούσης»¹⁵⁰. Οι υπό εξέταση επιστολές του Φωτιάδη εντάσσονται στη χορεία της πλούσιας αλληλογραφίας που διατηρούσε ο Κοδρικάς με διαπρεπείς προσωπικότητες της εποχής του, και η οποία εκτείνεται χρονικά από το 1786 μέχρι το 1827¹⁵¹. Αμφότερα τα επιστολικά κείμενα έχουν ως θεματικό άξονα το γλωσσικό ζήτημα, το οποίο, όπως πιστοποιεί και το περιεχόμενό τους, από αρκετά νωρίς είχε αρχίσει να αποτελεί το επίκεντρο επισταμένης έρευνας και μελέτης από τον Αθηναίο διπλωμάτη. Είναι, άλλωστε, ενδεικτική αυτής της εντύπωσης του Κοδρικά στο πολύπτυχο γλωσσικό ζήτημα η αναφορά του Φωτιάδη, στο πλαίσιο της δεύτερης επιστολής του, σε *ἐπιφυλλίδες*, τις οποίες ο λόγιος Φαναριώτης φαίνεται να του είχε αποστείλει προς εξέταση: «ἐπέιδε καί ἡδεῖς μοι αἱ τολμηρῶς προπεμφθεῖσαι μοι ἐπιφυλλίδες ὦφθιαι»¹⁵².

Αυτές οι *ἐπιφυλλίδες*, υπό την έννοια των φυλλαδίων, εικάζουμε ότι πρέπει να αφορούν αφενός μεν κάποια προεργασία που πιθανότατα ο Κοδρικάς είχε πραγματοποιήσει εκείνο το χρονικό διάστημα και έθετε ως απώτερο στόχο την εκπόνηση του φιλόδοξου έργου του *Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου*, ο πρώτος τόμος του οποίου είδε το φως της δημοσιότητας το έτος 1818 από το τυπογραφείο του Eberhart στο Παρίσι, αφετέρου δε την πρώιμη επεξεργασία του φυλλαδίου του, που τυπώθηκε επίσης στο Παρίσι το 1802, με τον τίτλο: *Observations sur l'opinion de quelques Hellénistes touchant le Grec moderne*¹⁵³. Το τελευταίο συνιστούσε ανασκευή των εσφαλμένων και ανέρειστων γλωσσολογικών θέσεων του μέλους της Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Pierre-Nicolas Bonamy (1694-1770), τις οποίες ο Κοδρικάς, καθώς ο ίδιος ομολογεί, είχε μελετήσει έπειτα από υπόδειξη του Γάλλου περιηγητή και πρέσβη της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των ετών 1784 και 1792, κόμη M.-G.-F.-A. de Choiseul-Gouffier (1784-1822)¹⁵⁴, όπως και αυτών του Ολλανδού φιλοσό-

150. Κώδικας EBE 2390, σ. 898.

151. Κουμαριανού, Αγγελάτος, *Αρχείο*, σ. 16, 23-42, I Φάκ. Α' & Β'.

152. Κώδικας EBE 2390, σ. 899.

153. *Φιλολογικός Τηλέγραφος ἤτοι Ἑλληνικοῦ Τηλεγράφου Φιλολογικά* (16 Ιανουαρίου 1818), σ. 12· βλ. και την κριτική που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Mercure de France, littéraire et politique*, 15. CXXXVI (1804), σ. 307-314.

154. *Observations sur l'opinion de quelques Hellénistes touchant le Grec moderne*, par P. Codrika Athénien, Leipzig 1813, σ. 4.

φου Cornelius de Pauw (1739-1799), που είχαν συμπεριληφθεί στο δίτομο έργο του *Recherches philosophiques sur les Grecs* (Βερολίνο 1787-1788) και το οποίο ο περιηγητής Pierre-Augustin Guys είχε προτείνει το 1790 στον Κοδρικά να το μεταφράσει¹⁵⁵. Τα εκτιθέμενα στις επιστολές που συντάσσει ο Φωτιάδης και έχουν ως παραλήπτη τον Κοδρικά, επιβεβαιώνουν απόλυτα τόσο το προσανατολισμένο στη γλωσσολογία ερευνητικό ενδιαφέρον του τελευταίου όσο και την ενσυνείδητη απόφασή του να προχωρήσει στη συγγραφή ενός θεμελιώδους συγγράμματος που θα παρακολουθεί και θα ανατέμνει την εξελικτική πορεία της ελληνικής γλώσσας.

Η πρώτη μνεία που μέχρι σήμερα διαθέταμε σχετικά με την αρχική σύλληψη αυτού του εγχειρήματος, εντοπίζεται στην επιστολή του Κοδρικά προς τον Γερμανό φιλόλογο Karl Benedikt Hase (1780-1864), με χρονολογία 1803, για την επικοινωνία του οποίου με τον Κοδρικά μας πληροφορεί ο Brunet de Presle, μέλος της Académie des Inscriptions et Belles-Lettres και διάδοχός του στην École des langues orientales vivantes: «M. Hase eut dans sa jeunesse plus de relations avec l'élégant traducteur grec de la *Pluralité des mondes* de Fontenelle, Kodrikas d'Athènes, homme de savoir et d'esprit»¹⁵⁶, ενώ στο *Αρχείο Κοδρικά* σώζεται πρώιμη και ευσύνοπτη σύνθεση και των *Observations sur l'opinion de quelques Hellénistes touchant le Grec moderne*, που τοποθετείται χρονικά στο έτος 1796. Τα στοιχεία όμως που προκύπτουν από τις δύο επιστολές του Φωτιάδη αλλά ακόμη και αυτή η ίδια η ύπαρξη των επιστολικών κειμένων παρέχουν μια προγενέστερη του 1803 μαρτυρία για τη βούληση του Κοδρικά να προχωρήσει στη συγγραφή αυτοτελούς μελέτης που θα πραγματευόταν τα μείζονα γλωσσολογικά θέματα. Η προδρομική αυτή επεξεργασία του συγγράμματος της *Μελέτης τής κοινής ελληνικής διαλέκτου*, που αναπόφευκτα απηγούσε τις διαμορφωμένες γλωσσικές αντιλήψεις του συντάκτη τους και ταυτόχρονα συνιστούσε μια κίνηση που προοιωνιζόταν τη δριμύτητα της μελλοντικής γλωσσικής διένεξης, που θα προσωποποιούνταν στην αντιπαράθεσή του με τη γλωσσονομία του ιδεολογικού του αντιπάλου, Κοραή, αλλά και εν γένει με την παράταξη των κοραϊστών, πρέπει να είναι και το θέμα που

155. Ιφιγένεια Αναστασιάδη, «Γκως – Κέυνος – Κοραής», *Ο Ερανιστής* 15 (1978-1979), σ. 255 σημ. 7.

156. Brunet de Presle, «M. Hase, et les savants grecs émigrés à Paris sous le premier empire et sous la restauration», *Revue des cours littéraires de la France et de l'étranger* 2.20 (15 avril 1865), σ. 323· πρβλ. Σωκράτης Β. Κουγέας, «Ο Hase εις την Ελλάδα», *Νέα Εστία* 13 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1933), σ. 531. Για την επιστολή, βλ. Κουμαριανού, Αγγελάτος, *Αρχείο*, σ. 28, I Φάκ. Α', αρ. 21.

κυρίως απασχολεί τον Φωτιάδη στις επιστολές του, χωρίς βέβαια να αποκλείεται και η συνεξέταση των *Observations*.

Η προσφυγή του Κοδρικά στη γνωμοδότηση του Φωτιάδη, το έντονο παραινετικό ύφος του οποίου διαθέει αμφοτέρως τις επιστολές, δικαιολογείται απόλυτα από τη μακροχρόνια και στενή φιλική τους σχέση, την αδιάλειπτη πνευματική συνεργασία τους (εποπτεία της μετάφρασης των έργων των B. de Fontenelle και A. Pope) και προπάντων από το αναντίλεκτο κύρος που περιέβαλλε την προσωπικότητα του διδασκάλου της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου: «ὁ εἰς πᾶν εἶδος Ἑλληνικῆς Ποιήσεως ἀρίστως γεγυμνασμένος»¹⁵⁷. Εξάλλου ο Φωτιάδης είχε εμπλακεί ενεργά στη γλωσσική διαμάχη ανταλλάσσοντας επιστολές με τον Καταρτζή (τοποθετούνται χρονικά στο έτος 1789), όπου παρατηρούσε, ως υπέρμαχος τότε της αρχαϊζουσας γλώσσας: «περιττόν ἄρα καὶ οἰκαῖον χυδαῖζειν συγγράφοντας τὰ ἐπιστημονικά»¹⁵⁸, για να εξελιχθεί έπειτα από την επαφή του με το κοραϊκό συγγραφικό και μεταφραστικό έργο σε μετριοπαθή αρχαϊστή. Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο Φωτιάδης υπήρξε ο κατεξοχήν εκφραστής του εξοβελισμού της απαρχαιωμένης και επαχθούς ψυχαγωγικής μεθόδου ερμηνείας, που έγκειτο στη σχολαστική και πνευματοκτόνα επισώρευση συνωνύμων και της διαδοχικής αντικατάστασής της από τη μονολεκτική απόδοση του κειμένου στην απλοελληνική γλώσσα¹⁵⁹. Ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, οξύτατος επικριτής της, έγραψε: «νά παύση ὀλοτελῶς τόσον ἢ ψυχαγωγία, ὅσον ἢ πολυλεξία [...] ἢ πρώτη μήτε

157. Μελέτη τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου, παρά Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικᾶ τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν, πρώην μεγάλου Γραμματικοῦ τῆς Αὐθεντείας Βλαχίας, καὶ Μολδαυίας· ἐκδοθεῖσα φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν εὐγενῶν καὶ φιλογενῶν κυρίων Ἀλεξάνδρου Πατρινοῦ καὶ ἀδελφῶν Ποστολάκα, τόμος Α΄, ἐν Παρισίῳ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰ. Μ. Ἐβεράρτου, 1818, σ. 169.

158. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 177-243· Henderson, *Η αναβίωση*, σ. 115-125· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Γ. Νικολοῦδη, Αθήνα 2009³, σ. 202-222. Την αλληλογραφία διέσωσε ο Νεόφυτος Δούκας στο έργο του *Ἡ κατ' ἐπιτομήν Γραμματικὴ Τερψιθέα*, Βιέννη 1812³, σ. 53-84· βλ. και Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράρτημα*, Αθήνα 1870, σ. 146-147 σημ. 70.

159. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. Α΄, ἐν Αθήναις 1936, σ. XCVI· προβλ. Camariano-Cioran, *Les Académies*, σ. 454. Ο Ι. Ρίζος Νερουλός σημείωσε σχετικά: «Les professeurs de belles-lettres expliquaient à la jeunesse grecque, moins la beauté du style et les charmes de la diction, que les mœurs et les caractères, les principes civils et politiques [...] Ce système d'enseignement fut adopté et suivi par Lambros Photiades», βλ. Νέρουλος, *Cours de littérature grecque moderne*, σ. 58-59.

μέ φαίνεται, παρά μία χασομερία αισθητή, και ή δευτέρα ένα περισάρκωμα περιττόν [...] Ἐξήγησις προσφυής, εὐεπήβολος κυρίως εἶναι, καί πρέπει ἀναγκαίως νά εἶναι ἡ κυριολεξία»¹⁶⁰. Ο Κοραῆς προσέδωσε σε αυτήν τον χαρακτηρισμό «ψυχοκτασία» και «οὐτιδανοσχολία», ενώ επιχειρηματολόγησε εκτενώς για «τήν ἀτοπίαν τῆς τοιαύτης μεθόδου»¹⁶¹.

Στα διαδοχικά προσχέδια (1808-1809, 1812) του πρώτου τόμου της *Μελέτης τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου* αλλά και στις τελικές μορφές που προσέλαβαν τα κεφάλαια και του ημιτελούς δεύτερου τόμου¹⁶², τα οποία και διασώζονται στο *Αρχεῖο Κοδρικά*, εντοπίζεται μια σταθερή αναφορά στον Φωτιάδη. Μια εμβριθής και in situ αναδίφησή τους ενδεχομένως θα καταδείξει και τον βαθμό επιρροῆς του Φωτιάδη στη συγκρότηση του έργου από τον Κοδρικά. Οι επισημάνσεις πάντως εν εἶδει παραινήσεων του Φωτιάδη, που παρατίθενται στις δύο επιστολές του προς τον παλαιό μαθητή του Κοδρικά, και πρέπει να αναφέρονται σε κάποια πρωτόλεια μορφή της *Μελέτης τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου*, γίνονται με εναργή αφετηρία τη φιλοσοφική γραμματική που ο λόγιος διδάσκαλος του Βουκουρεστίου είχε ενστερνιστεί και χρησιμοποίησε ως διδακτική μέθοδο: «τόν κύκλον τόν Ἐγκυκλίων μαθημάτων διά τῆς Φιλοσοφίας ἐκτείνας, καί τήν Γραμματικήν μέθοδον μέ τήν Φιλοσοφικήν ἀνυψώσας θεωρίαν καί πρᾶξιν»¹⁶³. Το γεγονός αυτό επαληθεύεται κατά την εξέταση των επιστολών και από τη μνεία που κάνει ο Φωτιάδης στον Κικέρωνα, στον Σέξτο Εμπειρικό, στον Σωκράτη αλλά και στη *Λογική* του Βούλγαρη.

Ο εγχάρδιος, λοιπόν, φιλικός σύνδεσμος που διατηρούσε ο Φωτιάδης με τον απόγονο αριστοκρατικών αθηναϊκών οικογενειών (Καντζιλιέρη/Καγκελλάριου, Χαλκοκονδύλη, Παλαιολόγου, Γάσπαρη)¹⁶⁴ Κοδρικά, ανάγεται ήδη στην πρώιμη περίοδο της παραμονῆς του τελευταίου στις Παραδουνά-

160. *Πραγματεία Περί Παίδων Ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία, συνθεθεῖσα παρά Ἰωσήπου τοῦ Μοισιοδάκτος, Καί τυπωθεῖσα δαπάνῃ Φιλοτίμου τοῦ Ἐντιμοτάτου καί Χρησιμωτάτου ἐν πραγματευταῖς, Κυρίου Κυρίου Θεοδώρου Ἐμμανουήλου Γκίκου τοῦ ἀπό Μοσχολόλεως, Ἐνετίησι 1779*, σ. 138-139. Τον ὄρο πολυλεξία χρησιμοποίησε και ο Ν. Δούκας στα ἔργα του: *Ἡ κατ' ἐπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα*, σ. ξς', και *Τετρακτύς, ἤτοι Ῥητορική, Λογική, Μεταφυσική καί Ἠθική*, Αἴγινα 1834, σ. α'-μγ'.

161. Κοραῆς, *Συλλογή*, σ. 140-141.

162. Κουμαριανού, *Αγγελάτος, Αρχεῖο*, σ. 62-63, III Φάκ. ΣΤ', αρ. 75, 77, σ. 67, 69, III Φάκ. Ζ', αρ. 92, 126, 129, σ. 73, III Φάκ. Η', αρ. 147.

163. Κοδρικάς, *Μελέτη*, σ. 168.

164. Δημήτριος Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων*, τ. Α', Αθήνα 1889, σ. 30-31· πρβλ. Ιωάννης Μπενιζέλος, *Ιστορία των Αθηνών, Προλεγόμενα* Ιωάννη Γενναδίου, επιστ. εποπτεία και παρουσίαση Μ. Ι. Μανούσακα, Αθήνα 1986, σ. 118, 142.

βιες Ηγεμονίες, δηλαδή μεταξύ των ετών 1783 και 1786, κατά την οποία ο Κοδρικιάς σε πολύ νεαρή ηλικία χρηματίζει για πρώτη φορά γραμματέας του διαδεχθέντος τον Νικόλαο Καρατζά (1782-1783)¹⁶⁵ ηγεμόνα/οσποδάρου της Βλαχίας Μιχαήλ Α΄ Σούτσου (1730-1803)¹⁶⁶. Ως terminus a quo, λοιπόν, της διά ζώσης επαφής των δύο προσώπων πρέπει να θεωρήσουμε το έτος 1783, όπως σαφώς τεκμαίρεται και από το βιβλιογραφικό σημείωμα: «αψπγ^{ον} εν μηνί Νοεμβριώ εν Βουκουρεστίω» της αποσπασματικής αντιγραφής (6 ος΄ – 6 ψ΄), που εκπόνησε ο Κοδρικιάς του προαναφερθέντος έργου του Φωτιάδη με τον τίτλο: *Χειραγωγία του (σοφολογιωτάτου) Λάμπρου Φωτιάδου* (φ. 1^ρ-8^ν).¹⁶⁷ Επίσης, από το πλουσιότατο *Αρχείο Κοδρικιά* παραδίδονται και άλλες δύο χρονολογημένες επιστολές του Κοδρικιά με αποδέκτη τον Φωτιάδη στο Βουκουρέστι, που φέρουν τις χρονολογίες 1786 και 1791¹⁶⁸. Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών μεταξύ της Αυστροουγγρικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που εντάσσονταν στο πλαίσιο του Β΄ Ρωσοτουρκικού πολέμου (1787-1792), ο Κοδρικιάς επανακάμπει το 1791 στο Βουκουρέστι μαζί με τον Σούτσο που αναλαμβάνει εκ νέου την ηγεμονία της Βλαχίας μέχρι και το 1793¹⁶⁹. Έχει, βεβαίως, προηγηθεί η θητεία του ως δραγουμάνου/διερμηνέα μεταξύ των ετών 1789 και 1791 στην Κωνσταντινούπολη: «είς κάθε όμιλίαν μεταχειρίζεται τόν δραγουμάνον του, όστις είναι ένας προκομενέστατος Άθηναίος»¹⁷⁰.

Αργότερα, με την ανάρρηση του Σούτσου στην ηγεμονία της Μολδαβίας, κατά τα έτη 1793-1795¹⁷¹, ο Κοδρικιάς εξακολουθεί να βρίσκεται στην υπηρεσία του ως γραμματέας και σύμβουλος του¹⁷². Σε αυτόν αφιερώνει τη

165. Αθανάσιος Κομνηνός-Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και Πολιτικών των εις Δώδεκα Βιβλίον Η΄, Θ΄ και Ι΄ ήτοι Τα μετά την Αλωσιν (1453-1789)*. (Εκ χειρογράφου ανεκδότη της ιεράς μονής του Σινά), εκδιδόντος Αρχιμ. Γερμανού Αφθονίδου Σιναιτού, εν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 628.

166. Mihail Țipău, *Domnii Fanarioti în Țările Române 1711-1821. Mică Enciclopedie*. Cuvânt înainte: Prof. Dr. P. M. Kitromilides, București 2004, σ. 149-150· πρβλ. Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τα μετά την Αλωσιν*, σ. 630, 644.

167. Καραθανάσης, *Φαναριωτικά*, σ. 158-159, 160-161 (εκδίδεται επιστολή του Κοδρικιά προς τον Φωτιάδη, που χρονολογείται μετά το 1783).

168. Κουμαριανού, Αγγελάτος, *Αρχείο*, σ. 23, Ι Φάκ. Α΄, αρ. 1, 4.

169. Επαμεινώνδας Ι. Σταματιάδης, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού Κράτους*, Αθήνησι 1865 (ανατύπωση: Θεσσαλονίκη 1973), σ. 144-145.

170. *Εφημερίς* 1 (1791), σ. 667.

171. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, σ. 151.

172. Σε έγγραφο του Κ. Σταμάτη προς τη Γαλλική Κυβέρνηση, με ημερομηνία 9 Φεβρουαρίου 1795, διαβάζουμε για τον Κοδρικιά: «Le secrétaire actuel du Prince de Moldavie n'est pas né français; mais qu'importe; il est honnête et philosophe; il est tout

μετάφραση που εκπονεί από τη γαλλική στην ελληνική γλώσσα και υπό την εμφανή ιδεολογική επιρροή του κύκλου του Καταρτζή: «Τότε άνεφάνη τό περί Ρωμαίικιας Γλώσσας εύφύεστατον σύστημα τοῦ Καταρτζή»¹⁷³ του έργου του καρτεσιανού Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657-1757) *Entretiens sur la pluralité des mondes* (1686). Το μεταφραστικό του εγχείρημα τυπώνεται το 1794 στη Βιέννη με τον ιδιόμορφο τίτλο: *Όμιλία περί πληθούς κόσμων τοῦ Κυρίου Φοντενέλ*. Η μετάφραση του Κοδρικά, την οποία εξαίρει ο Ι. Ρίζος Νερουλός στο έργο του *Cours de littérature grecque moderne* (Γενεύη 1828): «la belle traduction de la Pluralité des Mondes, de Fontenelle, traduction que la littérature grecque moderne doit au talent de Panajotaky Kodrikas d’Athènes»¹⁷⁴, φαίνεται ότι τελικά τυγχάνει της αποδοκιμασίας και της καταδίκης της από την Εκκλησία¹⁷⁵. Την ύπαρξη του συγγράμματος του de Fontenelle ενδεχομένως να πληροφορήθηκε ο Κοδρικός τόσο από τη μελέτη τής υπό χειρόγραφης ακόμη μορφής Λογικής του Βούλγαρη, όπου αναφέρεται: «ή τῶν Κόσμων πληθός»¹⁷⁶, όσο και από τη μνεία του έργου του de Fontenelle, που πραγματοποιείται στην *Άπολογία* (Βιέννη 1780) του Μοισιόδακα¹⁷⁷.

Την ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή μεταξύ των ετών 1793 και 1794, μεταφράζει πάλι υπό την εποπτεία και καθοδήγηση του Φωτιάδη το ανθρωποκεντρικό έμμετρο, που τελικά παραμένει ανέκδοτο, αφού το πρωτότυπο κείμενό του λανθάνει, εκτός ευάριθμων χειρόγραφων σημειώσεων του μεταφραστή που απόκεινται στο *Αρχείο Κοδρικά*¹⁷⁸. Ωστόσο, κάποια αρχική

---

dévoué à la cause de la liberté, et, en cela, il ne s’est pas démenti un seul instant depuis la Révolution», βλ. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor. Documente culese din Archivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, τ. II, (1781-1814), Supliment I, București 1885, σ. 108, έγγραφο CLXXXI.

173. Κοδρικός, *Μελέτη*, σ. κστ’.

174. Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, 177· βλ. και Φιλολογικός Τηλέγραφος ήτοι Έλληνικού Τηλεγράφου Φιλολογικά (16 Ιανουαρίου 1818), σ. 12. 174.

175. Κ. Θ. Δημαράς, *Φροντίσματα. Πρώτο Μέρος. Από την Αναγέννηση στον Διαφωτισμό*, Αθήνα 1962, σ. 72 (Κεφ. «Προτομή του Κοδρικά»): πρβλ. ο ίδιος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 350-351. Επίσης σημειώνεται ότι η μετάφραση πραγματοποιήθηκε «ύπ’ ὄψιν» του Φωτιάδη.

176. Βούλγαρις, *Η Λογική*, σ. 89· πρβλ. Πέτσιος, «“Ονομάτων επίσκεψις”», σ. 106-107, όπου παρατηρείται ότι αντίστοιχο έργο, προφανώς συντεταγμένο υπό την επίδραση του de Fontenelle και εμπεριέχον τον όρο πληθός τῶν κόσμων, διδασκόταν μεταφρασμένο από τον Αναστάσιο Παπαβασιλόπουλο στη Σχολή Γκιόνμα των Ιωαννίνων ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.

177. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, σ. 261 σημ. 17.

178. Κουμαριανού, *Αγγελάτος, Αρχείο*, σ. 46-49, III Φάκ. Δ’, αρ. 1-12· βλ. και Απόστο-

συνεπτυγμένη μορφή της μετάφρασης πρέπει να είχε ολοκληρωθεί από τον Κοδρικά ήδη από το έτος 1790, σύμφωνα και με πληροφορία που αρουμάστε από το ανέκδοτο έργο *Suite du Voyage Littéraire de la Grèce* του Pierre-Augustin Guys (1721-1799), με τον οποίο, μάλιστα, ο λόγιος Φαναριώτης ανέπτυξε, εκτός από τη διαπροσωπική επαφή μαζί του κατά την περιήγηση του Guys στον ελλαδικό χώρο τα έτη 1789/90, και επιστολιμαία επικοινωνία (επιστολές που χρονολογούνται τα έτη 1790 και 1791), που αφορούσε τη σύνθεση του έργου του *Observations sur l'opinion de quelques Hellénistes touchant le Grec moderne*¹⁷⁹.

Συνεπώς, τα δύο αυτά μεταφραστικά εγχειρήματα έργων που συνιστούσαν προϊόντα της περιόδου του Αιώνα των Φώτων, δεν μαρτυρούν έναν πολέμιο των πεφωτισμένων ιδεών που στοχεύει να αντιστρατευθεί το ωστικό κύμα του Διαφωτισμού, αλλά αντιθέτως, μέσα από μια μη επιφανειακή θέασή τους, αφήνουν να διαφανεί ένα ευρύ και διεισδυτικό πνεύμα, ανοιχτό στις πνευματικές προκλήσεις της εποχής του. Αυτή η επιτακτική ανάγκη της αποφυγής μιας μανιχαϊστικής διάκρισης μεταξύ διαφωτιστών και αντιδιαφωτιστών, και της μονολιθικής θέασης των κοινωνικών συσσωματώσεων που σχηματίζουν το κοινωνικό και πνευματικό περιβάλλον των Ηγεμονιών με απόλυτο γνώμονα τις γλωσσικές τους πεποιθήσεις, διατυπώνεται εναργώς από την Έλλη Σκοπετέα: «Η προσχώρηση τόσο στην αρχαίζουσα τάση όσο και στη δημοτικίζουσα δέν προεξοφλούσε απαραίτητα τήν αντίστοιχη προσχώρηση στον διαφωτισμό ή αντιδιαφωτισμό»¹⁸⁰.

Προς επίρρωση του γεγονότος της άμεσης επαφής του Κοδρικά με τις ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού επισημαίνουμε ότι διατελούσε γραμματέας του Μιχαήλ Α΄ Σούτσου που υπό το διάχυτο πνεύμα του Φωτισμένου Δεσποτισμού υπήρξε ένας ισχυρός υποκινητής και αρωγός μιας ευρύτερης μεταφραστικής απόπειρας που, μεταξύ των προαναφερθέντων έργων της γαλλικής γραμματείας, περιελάμβανε ακόμη και τη μετάφραση του οκτάτομου έργου του Gaspard de Réal de Curban (1682-1752) *La Science du gouvernement* (Aix-La-Chapelle 1761-1764) από τον Καταρτζή¹⁸¹. Στο ίδιο

λος Β. Δασκαλάκης, *Κοραΐς και Κοδρικάς. Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων 1815-1821. Εν παραρτήματι: Τα κείμενα της διαμάχης*, Αθήνα 1966, σ. 310-311 σημ. δ.

179. Κουμαριανού, Αγγελάτος, *Αρχείο*, σ. 23-24., Ι, Φάκ. Α΄, αρ. 4α προβλ. Ιφιγένεια Αναστασιάδου, «Ανέκδοτα γράμματα του Π. Κοδρικά στον Πέτρο – Αυγουστίνου Γκυς», *Τεύχη του Ε.Λ.Ι.Α.* 1 (1986), σ. 180, 183-208.

180. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο» Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα (1830-1880). Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 100.

181. Δημήτριος Γ. Αποστολόπουλος, *Για τους Φαναριώτες. Δοκίμες ερμηνείας &*

ακριβώς κλίμα πρέπει να ενταχθεί και η σημαντική είδηση που μας παρέχει το περιοδικό *Mercur de France, litteraire et politique* του 1804¹⁸², όπου σημειώνεται ότι ο Κοδρικάς είχε ξεκινήσει τη μετάφραση του έργου *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, vers le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire* (Παρίσι 1788) του Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795), και η οποία προφανώς παρέμεινε ανολοκλήρωτη. Επιπλέον, πρέπει να επισημάνουμε την ύπαρξη ενός εγγράφου που συνέταξε το 1795 ο μουσικός πράκτορας της Γαλλίας στις Παρίστριες Ηγεμονίες Κωνσταντίνος Σταμάτης¹⁸³ με αποδέκτη τη Γαλλική Κυβέρνηση και όπου μεταξύ άλλων διαφωτιστικών για την ιστορική έρευνα ειδήσεων παραθέτει και την πληροφορία της αποστολής στον Κοδρικά της *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* των Diderot – D'Alembert: «J'ai souvent proposé quelque récompense pour cet intéressant patriote [...] on m'a promis qu'on lui enverrait un exemplaire de l'Encyclopédie»¹⁸⁴.

Τις χρονικές περιόδους 1783-1786 και 1791-1793, κατά τις οποίες ο Κοδρικάς υπηρετεί ως αξιωματούχος στις φαναριωτικές αυλές της Βλαχίας, δεν θα παρέλειψε να επωφεληθεί της ακρόασης των μαθημάτων του

Μικρά αναλυτικά, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 85, Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία, Αθήνα 2003, σ. 165 σημ. 20· πρβλ. ο ίδιος, *Voltaire, Montesquieu, Réal de Curban. Ουολταίρος, Μοντεσκιού, Ρεάλ. Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους στον ελληνικό ιδεολογικό χώρο τον 18^ο αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 93, Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία, Αθήνα 2007, σ. 88, 103-104.

182. *Mercur de France, litteraire et politique* 15.CXXXVI (1804), σ. 312.

183. Hurmuzaki, *Documente privitoare*, τ. II, σ. 114 (έγγραφο CLXXXIV)· βλ. και Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 2000², σ. 41-43.

184. Hurmuzaki, *Documente privitoare*, τ. II, σ. 113 (έγγραφο CLXXXIII)· βλ. και Δημαράς, *Φροντίσματα*, σ. 72. Ο Κοδρικάς στο εισαγωγικό σημείωμα *Πρός τούς Αναγιγνώσκοντας*, που προτάσσεται της μετάφρασης του έργου του de Fontenelle, κάνει ρητή αναφορά στη χρήση από αυτόν, κατά το στάδιο της επεξεργασίας, και του αναγκαίου υπομνηματισμού του έργου της *Encyclopédie Méthodique* του Charles-Joseph Panckoucke, βλ. *Όμιλία περί πληθούς κόσμων του Κυρίου Φοντενέλ Του εκ των Άκαδημιών της τε κυρίως Γαλλικής, της τών Έπιστημών, της τών Έγκυκλίων Μαθημάτων, της έν Λόνδρα, της έν Νανσί, της έν Βερολίνω, και της έν Ρώμη. Μεταφρασθείσα από της Γαλλικής Διαλέκτου εις τήν καθ' ήμās άπλήν Ρωμαίικην γλώσσαν, και ύποσημειωθεΐσαι, παρά Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικᾶ του έξ Αθηνών Διά προσταγής του Υψηλοτάτου, Εύσεβεστάτου Αύθέντου, και Ήγεμόνος Μεγαλοπρεπεστάτου πάσης Μολδοβλαχίας Κυρίου, Κυρίου Ιωάννου Μιχαήλ, Κωνσταντ. Σούτζου Βωεβόδα, έν Βιέννη της Άουστρίας 1794, σ. XXXIII.*

Φωτιάδη, αρχικά στο πλαίσιο της κατ' οίκον διδασκαλίας του στους γηγενείς ευγενείς και στις επιφανείς φαναριωτικές οικογένειες του Βουκουρεστίου αλλά και στη συνέχεια στην ίδια την Ηγεμονική Ακαδημία, όπου ο τελευταίος από το 1792 είχε αναδεχθεί τα καθήκοντα του πρωτοδιδασκάλου¹⁸⁵. Η διαρκώς ανελισσόμενη πορεία της διπλωματικής του σταδιοδρομίας οδηγεί τον Κοδρικά το έτος 1797 στο Παρίσι ως μέλος της πρώτης οθωμανικής διπλωματικής αποστολής (πρεσβείας) στη Γαλλία, όπου εκεί θα αποφασίσει, έπειτα και από την παρότρυνση του Alexandre Maurice Blanc de Lanautte, comte d'Hauterive (1754-1830), πρώην γραμματέως του Φαναριώτη Αλεξάνδρου Ιωάννου Μαυροκορδάτου (1754-1819), να παραμείνει υπηρετώντας ως διερμηνέας-μεταφραστής στο γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών έως και τον θάνατό του, το 1827¹⁸⁶.

Εξάλλου, αποτελούσε ήδη εμβριθή γνώστη και ειδήμονα της ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, όπως αποδεικνύει και η λεπτομερής ενημέρωσή του για την έκρυθμη περίοδο της Τρομοκρατίας, που διένυε η Γαλλία κυρίως από το 1792 έως και το 1794 με την επικράτηση της Δημοκρατίας των Ιακωβίνων, μέσα από τις επιστολές που του στέλνει από το Παρίσι ο αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων Κωνσταντίνος Σταμάτης (1764-1817)¹⁸⁷, ενώ ο Κοδρικός φαίνεται ότι κατείχε και πλούσια εμπειρία στις μυστικές διπλωματικές επαφές εξαιτίας του γεγονότος ότι υπηρετούσε πλησίον του Σούτσου, ο οποίος είχε οργανώσει ένα υποδειγματικά άρτιο και ευρύ μυστικό δίκτυο ανταποκριτών του σε καιρία ευρωπαϊκά κέντρα.

Ωστόσο, η αδιάλειπτη παρουσία και συμμετοχή του στα προεπανα-

185. Camariano-Cioran, *Les Académies*, σ. 451-452· βλ. και Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 350, από όπου αντλούμε την πληροφορία ότι ο Κοδρικός είχε γράψει για τη μετάφραση του Fontenelle ότι: «έγινε “ύπ’ ὄψιν” τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη, πού ἐστάθηκε “ὁ ἔσχατος διδάσκαλος τοῦ Κοδρικᾶ ἐν Βουκουρεστίῳ”»· Κουμαριανού, *Αγγελάτος*, σ. 101, V Φάκ. ΙΔ', αρ. 63-67.

186. *Επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά για τη Γαλλική Επανάσταση – Ιανουάριος 1793*, Προλεγόμενα Émile Legrand, Εισαγωγή Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Αθήναι 2002, σ. 1.

187. Για την αλληλογραφία μεταξύ Κ. Σταμάτη και Π. Κοδρικά, βλ. *Lettres de Constantin Stamaty à Panagiotis Kodrikas sur la Révolution française – Janvier 1793*, στο *Documents inédits sur l'histoire de la Révolution française. Correspondances de Paris, Vienne, Berlin, Varsovie, Constantinople publiées par Jules Lair et Emile Legrand*, Paris 1872· *Επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη*, σ. 9-35· Θόδωρος Θεοδώρου, «Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)», *Μνήμων* 35 (2016), σ. 323-341· βλ. και Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 353. Για την ιδεολογική αναδίπλωση του Κοδρικά μετά τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης, βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 444.

στατικά πνευματικά τεκταινόμενα στο Παρίσι, όπου, παράλληλα, έχει τη δυνατότητα από την αρχή της εκεί έλευσής του να έλθει σε επαφή με τον διαπρεπή Γάλλο ελληνιστή και καθηγητή του Collège de France Jean-Baptiste-Gaspar d'Ansse de Vilvoison (1750-1805)¹⁸⁸, καθώς και με τον διαμένοντα στο Παρίσι Γερμανό διπλωμάτη και φιλόλογο Fiedrich Jacob Bast (1771-1811) αλλά και με τον καθηγητή της Ελληνικής Φιλολογίας στο Collège de France και μέλος της Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Jean-François Boissonade (1774-1857), είναι τεκμηριωμένη και πιστοποιείται και από την αναφορά του ονόματός του μαζί με αυτά των Αδαμάντιου Κοραή και Γρηγορίου Ζαλίκογλου σε μυστικό έγγραφο της αυστριακής αστυνομίας, το 1811¹⁸⁹. Επίσης, την εξέχουσα θέση του στους φιλελληνικούς πνευματικούς κύκλους της Γαλλίας είχε ήδη εδραιώσει ο Κοδρικάς με την εκτύπωση δύο φυλλαδίων του που επιτύγχαναν την αναίρεση θέσεων που παραχάρασσαν την ιστορία της ελληνικής γλώσσας και αμαύρωναν την εικόνα των Ελλήνων που διαβιούσαν στις υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχές, και οι οποίες είχαν εκφραστεί μέσα από τα πονήματα τόσο του προαναφερθέντος P. N. Bonamy όσο και του Πρώσσου διπλωμάτη και συγγραφέα του οδοιπορικού *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804* (editio princeps: Βερολίνο 1805) Jakob Ludwig Salomon Bartholdy (1779-1825)¹⁹⁰.

Μεταξύ των ετών 1816 και 1821 η μέχρι τότε όμως υποβόσκουσα γλωσσική αντιπαράθεση μεταξύ Κοραή και Κοδρικά εισέρχεται στην κρίσιμότερη και οξύτερη φάση της με την εμπλοκή σε αυτήν των περιοδικών που εκδίδονταν στη Βιέννη *Λόγιος Ερμής* και *Καλλιόπη*¹⁹¹, τα οποία μετατρέπονται σε φερέφωνα των δύο αντιπάλων, αντίστοιχα. Ο Κοδρικάς επιτίθεται ακόμη και στη σπουδαία αλλά αμφιλεγόμενη φυσιογνωμία του από Άρτας και Ναυπάκτου μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνατίου (1762-1828)¹⁹². Συγκεκριμένα, εγκυβρίζει τον Ιγνάτιο ότι ως φιλοκοραϊκός υπο-

188. Charles Joret, *D'Ansse de Vilvoison et l'hellénisme en France pendant le dernier tiers du XVIIIe siècle*, Paris 1910, σ. 388 σημ. 3.

189. Polychronis K. Enepekides, *Beiträge zur kulturellen und politischen Geheimtätigkeit der Griechen in Wien vor dem griechischen Aufstand*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berliner byzantinistische Arbeiten Band 20, Berlin 1960, σ. 41-42.

190. Δημοσιεύθηκε στο *Magasin Encyclopédique, ou Journal des Sciences, des Lettres et des Arts* 2 (1808), σ. 90-118.

191. Επίσης αντικοραϊκά δημοσιεύματα με θεματικό επίκεντρο τη γλωσσική διαμάχη εντοπίζονται και στο *Μουσείον ἢ Ἐφημερίς Ἑλληνική, Φιλολογική, Ἐπιστημονική, καί Τεχνική*, Τετράδιον Α', ἐν Παρισίοις 1819, σ. 7-8, 26-36.

192. Βλ. τη δίτομη μονογραφία (Βιογραφία και επιστολές) του Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτη, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, Μνημεία της Ελληνικής

δουλίζει την εξάπλωση των κοραϊκών γλωσσικών αντιλήψεων¹⁹³ μέσω της διακίνησης του *Λόγιου Ερμή* στην Πίζα της Τοσκάνης, όπου ο φιλόμουσος και φιλογενής, κατά τον Κούμα, ιεράρχης είχε το 1815 μετά το Συνέδριο της Βιέννης καταφύγει.

Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον η *Άπολογία τῶν ἐν Πίζα Ἑλλήνων ὑπὲρ Κοδρικά*. Πρὸς τοὺς οἰκείους, ένα φυλλάδιο αποτελούμενο από 29 σελίδες, συντεταγμένο στην Πίζα στις 18 Απριλίου 1817¹⁹⁴ προφανώς από τη γραφίδα του ίδιου του Κοδρικά που βρισκόταν εκεί «παροδικῶς διατριβῶν», καθώς ο ίδιος παραδέχεται σε επιστολή του δημοσιευμένη στο *Φιλολογικὸ Τηλέγραφο* της Βιέννης την 1^η Μαΐου του 1818¹⁹⁵. Το διάστημα αυτό της παραμονής του στην Πίζα πρέπει να σχετίζεται οπωσδήποτε και με τη χρονική περίοδο (Σεπτέμβριος 1816 – Απρίλιος 1817) της μετάβασής του στην Ιταλία για μελέτη στη Biblioteca Medicea Laurenziana της Φλωρεντίας¹⁹⁶. Στο πλαίσιο του απολογητικού του κειμένου ο Κοδρικός εξαπολύει μύδρους κατά των αντιπάλων του *Γλωσσαλγούντων Κοραϊστῶν*¹⁹⁷ υπερθεματίζοντας ταυτόχρονα για την ανωτερότητα της γλώσσας των *Εὐγενῶν*, στη χορεία των οποίων κατατάσσει τους Φαναριώτες, τα εκκλησιαστικά πρόσωπα, διαπρεπείς λογίους και διδασκάλους με ιδιαίτερη μνεία και του διδασκάλου του, Φωτιάδη¹⁹⁸. Η φιλοκοραϊκή πλευρά αντέτεινε στο κείμενο του Κοδρικά μια επιστολή Ελλήνων φοιτητῶν της Πάδοβας, την οποία υπέγραφαν ως: «Οἱ ἐν Πείσαις φιλογενεῖς μαθηταί», με στόχο να ανασκευάσει τους ισχυρισμούς του και η οποία δημοσιεύθηκε το 1818 στο περιοδικό του *Λόγιου Ερμή*¹⁹⁹.

Ιστορίας, Ακαδημία Αθηνῶν 4, τ. Α', (Βιογραφία), Αθήνα 1959, τ. Β', (Αλληλογραφία, πολιτικά υπομνήματα, λόγοι, σημειώματα περί Ιγνατίου), Αθήνα 1961· πρβλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά* 5 (1986), σ. 177-182.

193. Πρωτοφάλης, *Ιγνάτιος*, τ. Α', σ. 156· πρβλ. Αλόη Σιδέρη, *Ἑλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Α', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς αρ.21, Αθήνα 1989, σ. 165 σημ. 2.

194. Σιδέρη, *Ἑλληνες φοιτητές*, σ. 156-166. Η β' έκδοση του φυλλαδίου, που τυπώθηκε στο Παρίσι, έχει δημοσιευθεί από τον Δασκαλάκη, *Κοραΐς και Κοδρικάς*, σ. 274-299.

195. *Φιλολογικὸς Τηλέγραφος ἤτοι Ἑλληνικοῦ Τηλεγράφου Φιλολογικά* (1 Μαΐου 1818), σ. 73.

196. Κουμαριανού, Αγγελάτος, *Αρχείο*, σ. 31, I Φάκ. Α', αρ. 37 (δ), 95-96, V Φάκ. ΙΔ', αρ. 20-36.

197. Παναγιώτης Κοδρικάς, *Άπολογία τῶν ἐν Πίζα Ἑλλήνων ὑπὲρ Κοδρικά*. Πρὸς τοὺς οἰκείους, σ. 29.

198. Στο ίδιο, σ. 28.

199. *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818), σ. 23-24.

Το επιστέγασμα όμως της διαμάχης που μέχρι τότε διεξαγόταν σε επίπεδο ανταλλαγής λιβελλογραφικών φυλλαδίων (*μάχη των φυλλαδίων*), υπήρξε η εκτύπωση, κατά το 1818, στο Παρίσι του πρώτου τόμου της γλωσσολογικής πραγματείας του Κοδρικά, που θεωρήθηκε αναντίρρητα και ως το *opus magnum* αυτού. Το απαρτιζόμενο από 394 σελίδες μεγαλόπνοο σύγγραμμα του Κοδρικά με εκτενή αφιέρωση στην προμετωπίδα του στον Αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλέξανδρο Α΄ έφερε τον τίτλο: *Μελέτη τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου, παρά Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικᾶ [...] τόμος Α΄, Ἐν Παρισίῳ, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰ. Μ. Ἐβεράρτου 1818*²⁰⁰. Ο Κούμας ως ακραιφνής κοραϊστής γράφει το 1832 με δηκτικό ύφος για το ανωτέρω έργο: «Ἐνταυτῷ ὅμως ἀνέστησαν τινές μέ ἐχθροπάθειαν κακοῦργον, ὀδηγούμενοι ἀπό τόν Κοδρικᾶν, κατά τοῦ ἑναρέτου καί πολυμαθοῦς Κοραῆ. Ὁ ἀρχηγός των ἔγραψε παχυλώτατον βιβλίον, τό ὁποῖον μαρτυρεῖ τήν ἠθικὴν καί φιλολογικὴν κατάστασίν του»²⁰¹.

Το ομολογουμένως ρηξικέλευθο γλωσσικό σύστημα που πρότεινε ο Κοραής, είχε εγείρει ποικίλες αντιδράσεις στους κύκλους των διανοουμένων και κυρίως όλων ὅσοι διέκειντο θετικά στην εφεκτικότητα του Πατριαρχείου έναντι της εισροῆς των ριζοσπαστικών ιδεών του Διαφωτισμού, ενώ το αντικοραϊκό κλίμα στους κόλπους των Φαναριωτῶν, μερικοί εκ των οποίων έδειχναν να συναρθρώνονται με τις κατευθυντήριες ιδεολογικές γραμμές που χάρασσε ο Κοδρικᾶς για το γλωσσικό ζήτημα²⁰², εκφράστηκε μεταξὺ

200. Φιλολογικός Τηλέγραφος ἤτοι Ἑλληνικοῦ Τηλεγράφου Φιλολογικά 1 (1 Ἰανουαρίου 1819), σ. 4 (1 Ἀπριλίου 1819), σ. 57-60, ὅπου και προαναγγέλλεται ἡ ἔκδοση του δευτέρου τόμου, που ὅμως τελικά δεν πραγματοποιήθηκε (βλ. ἐπιστολή πρὸς Δημήτριο Ποστολάκα στη Βιέννη με ἡμερομηνία 6 Ἰανουαρίου 1827 στο Κουμαριανού, Ἀγγελᾶτος, Ἀρχεῖο, σ. 40, Ἰ Φάκ. Β΄, αρ. 83 και για τον δεύτερο τόμο και τὴν «Προσφήγησι» αυτού, σ. 73, ΙΙΙ Φάκ. Η΄, αρ. 145-149). Για τὴν προηγηθεῖσα ἐπικοινωνία του Κοδρικᾶ με τους ἐκδότες του έργου, βλ. Γιάννης Κόκκωνας, «Συγγραμματακί παιγνηδιάρικον. Ἱστορία ἐνός φυλλαδίου του Παναγιωτάκη Κοδρικᾶ», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 23-32. Επίσης βιβλιοοχρῖσια του έργου δημοσιεύθηκε στον *Λόγιο Ερμῆ* 9 (1819), σ. 408-554, 571-581.

201. Κούμας, *Ἱστορίαι*, σ. 596.

202. Ο Κοδρικᾶς δεν διέθετε ισχυρά ερείσματα στις τάξεις των διανοουμένων, σε ἀντίθεση με τον Κοραῆ. Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐνθεμῆ υποστήριξη του Κοδρικᾶ ἀπὸ τον Ἀνδρέα Κάλβο. Στο *Αρχεῖο Κοδρικᾶ* σώζεται ἐπιστολή (Παρίσι, 3 Ἀυγούστου 1819) του Κοδρικᾶ πρὸς τον ευρισκόμενον στο Λονδίνο Κάλβο, ὅπου εκφράζει τὴν ἐπιθυμία του για τις παρατηρήσεις του ποιητῆ στην ἀποσταλεῖσα σε αὐτόν *Μελέτη* βλ. Κουμαριανού, Ἀγγελᾶτος, Ἀρχεῖο, σ. 35, Ἰ Φάκ. Β΄, αρ. 58· βλ. και Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, «Παναγιώτης Κοδρικᾶς: ὁ πρῶτος ἀντικοραϊστής», στο Γεώργιος Μπαμπινιώτης (ἐπιμ.), *Το γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Ἀθήνα, Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς των Ἑλλήνων για τον Κοινοβουλευτισμὸ και τὴ Δημοκρατία, 2011, σ. 148, 151 σμμ. 44.

άλλων και με το έμμετρο, σκωπτικό των κοραϊκών γλωσσικών θέσεων, θεατρικό έργο που τυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1813 (ανατύπωση: Λειψία 1816) *Κορακιστικά, ή Διόρθωσις τῆς ρωμαϊκῆς γλώσσας* του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού²⁰³. Ενδεικτική της ιδεολογικής συγγένειας που ανιχνεύεται μεταξύ δύο επιφανών μελών των φαναριωτικών κύκλων, δηλαδή του Κοδρικά και του Ρίζου Νερουλού, είναι η ταύτιση των γλωσσικών τους αντιλήψεων κατά την επίμαχη χρονική περίοδο και η οπωσδήποτε μη τυχαία χρήση από τον Κοδρικά του όρου *κορακιστικούς νόμους* στην προαναφερθείσα *Απολογία* του²⁰⁴, καθώς και της *κορακιστικῆς γλώσσας* στο έργο του *Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου*²⁰⁵.

Ο Κοδρικάς συνιστούσε μέλος της προνομιούχας φαναριωτικής κοινωνίας που νομοτελειακά ετίθετο ενώπιον της εξασθένησης της ισχύος της, ενώ σε αντιδιαστολή με τη στατικότητα και τις πιο παραδοσιακές πολιτικές και κοινωνικές δομές που πρέσβευε ο Κοδρικάς, ο Κοραΐς ως αναπόσπαστο τμήμα του νεωτερικού αστικού κόσμου με τις εναργείς δυτικές του αναφορές και την ιδεολογική του συγγένεια με το κίνημα του Ρομαντισμού²⁰⁶, το οποίο εξιδανίκευε την επανασύνδεση με την κλασσική αρχαιότητα, εκπροσωπούσε την εξελικτική και δυναμική πορεία του έθνους προς την αυτοδιάθεση²⁰⁷.

Δεν πρέπει, ακόμη, να διαφύγει την προσοχή μας η εξέταση της παραμέτρου της εκπεφρασμένης εχθρότητας του Κοραΐ έναντι της τάξης των Φαναριωτών αλλά και του βαθμού που εκείνη συνετέλεσε στη μετατροπή της γλωσσικής του αντιπαράθεσης με τον Κοδρικά σε δριμεία προσωπική διένεξη, αν και ο τελευταίος μετέβη, το 1797, στο Παρίσι για να υπηρετήσει

203. Bouvier, Λαζαρίδου, *Jacovaky Rizo*, σ. 14-15· Διονύσιος Θερεϊανός, *Αδαμάντιος Κοραΐς*, τ. Β', Τεργέστη 1890, σ. 301-302. Επίσης στον *Λόγιο Ερμή* του 1811 (σ. 321-336) δημοσιεύθηκε επιστολή αναφερόμενη στο γλωσσικό ζήτημα και με ημερομηνία 26 Ιουνίου 1811, που πρέπει να αποδοθεί στον Ι. Ρίζο Νερουλό και έχει ως αποδέκτη τον Αλέξανδρο Βασιλείου, βλ. και Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η "βυζαντινή φατρία των χυδαϊστών"». *Επισκοπώντας τα αντικοραϊκά δημοσιεύματα του 1811*», *Ο Εραμιστής* 29 (2016), σ. 205-212.

204. Κοδρικάς, *Απολογία*, σ. 26.

205. Κοδρικάς, *Μελέτη*, σ. λγ' σημ. α'.

206. Αλεξάνδρα Σφοϊνή, «Φωτισμένες αυθεντίες σε γραφειοκρατικά περιβάλλοντα: ο Παναγιώτης Κοδρικάς και η γλώσσα των ευγενών», *Τα Ιστορικά* 59 (2013), σ. 206. Ο Κ. Θ. Δημαράς επισημαίνει σχετικά: «Ό μεγάλος όγκος τῶν διανοουμένων παρακολουθεῖ μέ πίστη καί μ' ἐπιμονή τήν ἀνακαινιστική προσπάθεια τοῦ Κοραΐ. Ὁ ἑλληνισμός ἔχει ἀνάγκη ἀπό τίς καινούριες ἀξίες, τίς ὁποῖες προσφέρει ὁ κοραϊσμός», βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Από τίς πρώτες ρίζες ως τήν εποχή μας*, Αθήνα 2000⁹, σ. 272.

207. Δημαράς, *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, σ. 199-210: 202-209.

αρχικά στην εκεί οθωμανική πρεσβεία και στη συνέχεια, αποστασιοποιημένος πλέον από το φαναριωτικό κλίμα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, διορίστηκε ως μεταφραστής στο Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας²⁰⁸.

Κατά συνέπεια, η γλωσσική διαμάχη αποτελεί ουσιαστικά την επίφαση της βαθύτερης αντιπαράθεσης δύο κοινωνικών ομάδων που εκκινούν από διαφορετικά πνευματικά και ιδεολογικά εφελθήρια²⁰⁹. Οι δύο αυτές ομάδες συνίστανται αφενός μεν στην αποδυναμωμένη πλέον καθεστηκία τάξη των Φαναριωτών, που αποδύεται σε μια προσπάθεια επιβίωσής της συνεπικουρούμενη και από το Οικουμενικό Πατριαρχείο προβαίνοντας κυρίως, μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης και των συνεχών ανακατατάξεων που συντελούνται στο ευρωπαϊκό ιδεολογικό πεδίο, σε μια αναδίπλωση και υπαναχώρηση από τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τις οποίες προηγουμένως όμως είχε εγκολπωθεί «*ἀλλά μέ τά δικά τους προσωπικά κίνητρα καί μέ τούς δικούς τους στόχους*», όπως παρατηρεί και ο Άλκης Αγγέλου²¹⁰, αφετέρου δε της αστικής/εμπορικής τάξης και των διανοουμένων που δραστηριοποιούνται στις ελληνικές παροικίες της Διασποράς υπερακοντίζοντας τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η δεύτερη αυτή κοσμοπολίτικη κοινωνική κατηγορία εκπροσωπείται σθεναρά όχι μόνο από τον γαλλοτραφή Κοραή αλλά και από μια μεγάλη χορεία επιφανών λογίων και διδασκάλων υπέρμαχων της λειτουργικότητας της καθομιλούμενης γλώσσας: «*Μεταβάλλει λοιπόν καί ἡ γλῶσσα, καί πρέπει νά ὑποκείμασθε εἰς αὐτή τή μεταβολή, καί νά μήν ἰσχυρογνωμονοῦμεν [...] ἐπειδή διαβάζωντας (sic) τινάς γραμματική εἰς τή φυσική του γλῶσσα, τή μαθαίνει πολλά εὐκολώτερα [...]*»²¹¹.

Ο Κοδρικιάς προβαίνει στην κατάδειξη της άρρηκτης σχέσης που υπάρχει μεταξύ της γλωσσικής μορφής την οποία εισηγείται, και της επίσημης γλώσσας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως: «*Γενικόν ὕφος τῆς Κοινῆς Διαλέκτου Ἡμεῖς ὀνομάζομεν ἐκεῖνο, τό ὅποῖον [...] ὄλοι οἱ πρόκριτοι τοῦ Γένους ὡς γνήσιον καί ὀλομερές ἐνασμενίζονται, καί τοιοῦτον εἶναι*

208. Δημαράς, *Φροντίσματα*, σ. 78· βλ. και Δασκαλάκης, *Κοραῆς και Κοδρικιάς*, σ. 45· Λέανδρος Ι. Βρανούσης, «*Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή. Η φιλογαλλική και η αντιγαλλική προπαγάνδα*», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 15-16 (1965/1966), σ. 154 σημ. 55.

209. Αγγέλου, *Των Φώτων Β'*, σ. 38· βλ. και Βρανούσης, *Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια*, σ. 183-208.

210. Αγγέλου, *Των Φώτων Β'*, σ. 368· βλ. και Σφοῖνη, *Φωτισμένες αυθεντίες*, σ. 354-356· Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο» Βασίλειο*, σ. 171.

211. Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική Έραμισθείσα από διάφορους Συγγραφείς παρά Δανιήλ ἱερομονάχου καί Γρηγορίου ἱεροδιακόνου τῶν Δημητριάων*, τ. Α', εν Βιέννη 1791, σ. 96-97.

τό ὕφος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»²¹², εκδηλώνοντας την εμμενή προσήλωσή του όχι βεβαίως στην αρχαϊζουσα γλώσσα αλλά στην καθ' ἡμᾶς Κοινή Διάλεκτο, απαλλαγμένη από τις προσμείξεις με τους ποικίλους ιδιωτισμούς που έχουν με την παρέλευση των αιώνων εμφιλοχωρήσει σε αυτήν, και υποκείμενη ταυτόχρονα σε αμετάβλητους κανόνες²¹³.

Στο εισαγωγικό μέρος της μετάφρασης του Ὀμιλίου περί πληθῆος κόσμων του de Fontenelle ἤδη από το 1794 συμπυκνώνει αυτές τις γλωσσικές του θέσεις προτείνοντας:

Νά μετενεχθοῦν εἰς τό ἀπλούστερον διά τῆς ὀδηγίας τῶν πολυμαθεστέρων τῆς Εὐρώπης διαλέκτων ὅλαι ἐκεῖναι αἱ γλαφυρόταται Ἑλληνικαὶ φράσεις, χωρὶς ὅμως διαφθοράν, καὶ παντελῆ ἐξαλλοίωσιν [...] ἓνα ὕφος κοινόν, ὕφος εὐγενέστατον καὶ τερπνόν [...] ὅλη αὐτὴ ἡ τροπολογία, καὶ νά γίνῃ ὠρισμένως καὶ κανονισμένως, καὶ ὄχι κατὰ γνώμην αὐτονόμως, καὶ κατ' ἀρεσκείαν αὐτοδεσπότης τοῦ καθ' ἐνός²¹⁴.

Ωστόσο, στο μεταγενέστερο ἔργο του *Observations sur l'opinion de quelques Hellénistes touchant le Grec moderne* προκρίνει τη χρήση του *style littéraire* ως εγγύτερου στη *langue mère*, ταυτίζοντας αυτό με τη γνήσια μορφή που πρέπει να έχει η σύγχρονη ελληνική γλώσσα²¹⁵. Ο Κοδρικᾶς αντιτίθεται σφόδρα στην *αἴρεσιν Γλωσσονομίας*²¹⁶ των κοραϊστών και προτρέπει σε επιστολή του από το Παρίσι κατά τον Απρίλιο του 1816, που εἶδε το φως της δημοσιότητας στον *Λόγιο Ερμῆ*, «νά ἀπελευθερώσῃ ὁ συγγραφεὺς τό πνεῦμα του, ἀπό ὅλην τὴν ἐπίβροϊαν (sic) τῆς συστηματικῆς νεολογίας, καὶ νά μιμηθῆ τό ὕφος τοῦ ἀειμνήστου Εὐγενείου τοῦ Βουλγάρεως»²¹⁷.

Συνεπῶς, το εγχείρημα της διερεύνησης των διαφόρων παραμέτρων των γλωσσικών/ιδεολογικών αντεγκλήσεων των δύο προσώπων δεν πρέπει να περιχαρακωθεί σε στενά ερμηνευτικά φιλολογικά ὅρια, αλλά να θεωρηθεῖ ως ἓνα πολυπαραγοντικό και σύνθετο ιστορικό φαινόμενο που απαιτεῖ να διασαφηνιστοῦν τα βαθύτερα, κοινωνικῆς και πολιτικῆς υφῆς, γενεσιουργὰ αἰτία του, σε συνάρτηση με την εμβάθυνση στην ιδιοσυγκρασιακὴ ιδιαιτερότητα των

212. Κοδρικᾶς, *Μελέτη*, σ. λ'.

213. Στο ἴδιο, σ. 256-259, 388-390 σημ. 26· πρβλ. *Observations sur l'opinion*, σ. 4-20.

214. Ὀμιλία περί πληθῆος κόσμων, σ. XXV-XXVI, XXVII-XXVIII.

215. *Observations sur l'opinion*, σ. 14-15.

216. Κοδρικᾶς, *Μελέτη*, σ. κα'.

217. *Ερμῆς ὁ Λόγιος* 6 (1816), σ. 15. Επίσης στη *Μελέτη* του επισημαίνει: «Ὁ ὕφηπότης (sic) Εὐγένειος ἀνεβίβασε τό Φιλολογικόν εἰς τὴν ἀκριβεστέραν Ὀρθόπειαν» (σ. κα').

δύο πρωταγωνιστών της²¹⁸. Άλλωστε, ο ίδιος ο Κοδρικιάς ρητώς στο έργο του ανάγει τη γλωσσική διαμάχη σε ένα ζήτημα με κατεξοχὴν εθνικό υπόβαθρο:

Ἡ συζήτησις λοιπόν περί τῆς γνησιότητος τῆς Ἐθνικῆς Διαλέκτου μας, καί ἡ ἐξέτασις τοῦ φυσικοῦ αὐτῆς τύπου καί χαρακτήρος, δέν εἶναι πλέον συζητήσεις ἀπλῶς Φιλολογική, ἢ Γραμματική, ἀλλ' εἶναι συζητήσεις ἐθνική, πρόβλημα δημόσιον, καί τῶν Ἱερωτέρων τοῦ Ἔθνους δικαιωμάτων θεώρημα συστατικόν²¹⁹.

Εκτός όμως των αμιγῶς γλωσσολογικῶν θεμάτων, μια ἄλλη ἐξαιρετικά ενδιαφέρουσα πτυχή των ὑπὸ ἐξέταση ἐπιστολῶν πρὸς τον Κοδρικιά, που ἀξίζει ιδιαίτερης μνείας, εἶναι και το γεγονός ὅτι ο Φωτιάδης στο πρῶτο του ἐπιστολικό κείμενο επικαλεῖται τον ἀντιρρητικό και ἀνθροπικό θεολόγο Ἰωσήφ Βρυέννιο (*ci.* 1350 – *ci.* 1431): «πρὸς δέ ὡς καί τόν ἔβδομον ἀριθμόν φημί τόν σεμνότατον καί μυστικόν τὰ ση(αι)νόμενα τοῦ ἀπεπλούτηκεν, ἔσθ' ὅπως, ὃ κέκτησ(αι) Βρυεννίῳ οὐ ξυμφήσ(ει)ς;»²²⁰, κάνοντας ἀναφορά στον συμβολικό χαρακτήρα και την ιδιότυπη ἐννοιολογική διάσταση που προσλαμβάνει ο ἀριθμός επτά ὡς ορόσημο του τέλους του παρόντος κόσμου και τῆς ιστορίας, στο πλαίσιο των ἐσχατολογικῶν θέσεων που ο βυζαντινός θεολόγος διατύπωσε (*Λόγος Α' περί τῆς μελλούσης κρίσεως, Τά Εὐρεθέντα Β', σ. 371-372, Λόγος Α' περί συντελείας, Τά Εὐρεθέντα Β', σ. 190-202*). Αυτές οι θέσεις, βεβαίως, δὲν ἀποκλίνουν ἀπὸ την ἐδραία πατερική διδασκαλία (Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Μάξιμος ο Ομολογητής, Γρηγόριος Παλαμάς), ἀλλὰ ἐναρμονίζονται ἀπόλυτα με αὐτήν προσδίδοντας ὁμως περισσότερο ἀνθρωποκεντρικό, προσωπικό και ὑπερχρονικό χαρακτήρα στον ρόλο που διαδραματίζει ο ἄνθρωπος ὡς ιστορικό ὑποκείμενο μέσα στον ἐγγχρονό κόσμο.

Οφείλουμε σε αὐτό το σημείο να παρατηρήσουμε ὅτι ἡ πρῶτη ἐκδοσὴ των συγγραμμάτων του Βρυεννίου, με κάποιες μικρές μόνο παραλείψεις τῆς χειρόγραφης παράδοσῆς τους, πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τον Ευγένιο Βούλγαρη. Αὐτή ἀπαρτίζεται ἀπὸ τρεῖς τόμους με τους τίτλους: Ἰωσήφ

218. «Ο Κοδρικιάς γνώριζε ἀσφαλῶς ὅτι ἡ διαμάχη δὲν ἀφορούσε ουσιαστικά δύο ἀντίθετες γλωσσικές θεωρίες, ἀλλὰ ἀντιπαρέθετε δύο ἀντίπαλες πολιτικές στάσεις σχετικά με το μέλλον του Γένους [...] ἡ ἐλληνική μάχη των φυλλαδίων ἐδειχνε πως ἡ ἀνάπτυξη ἀντίπαλων πολιτισμικῶν οραμάτων και οι συνακόλουθες πνευματικές διενέξεις μπορούσαν να μεταφραστούν, με την ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη των κοινωνικῶν τους βάσεων, σε πολιτική διαμάχη», βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 445, 447.

219. Κοδρικιάς, *Μελέτη*, σ. γ'.

220. Κώδικας ΕΒΕ 2390, σ. 899.

Μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου, Τά Εὐρεθέντα (δύο τόμοι), που εκδόθηκαν το 1768²²¹ στη Λειψία κατά τη χρονική περίοδο της εκεί επταετούς (1763/64-1771) παραμονής του, και *Ἰωσήφ Μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου, Τά Παραλειπόμενα*²²², αποτελούμενα από έναν τόμο που τυπώθηκε επίσης στον ίδιο εκδοτικό οίκο της Λειψίας, του Johann Gottlob Immanuel Breitkopf²²³, το 1784²²⁴, όταν ο Βούλγαρης είχε πλέον εγκατασταθεί στη Χερσώνα, με δαπάνη του ιατροφιλοσόφου, διδάκτορα του Πανεπιστημίου της Λειψίας και επίλεκτου μέλους της εκεί ελληνικής κοινότητας Θωμά Μανδακάση (1709-1796), καθώς και με την αρωγή του Γερμανού κλασσικού φιλόλογου Christian Friedrich Matthäi (1744-1811). Είναι ευνόητο, λοιπόν, ότι ο Φωτιάδης, όταν συνέτασσε την επιστολή, πρέπει να ήταν γνώστης της ευρείας απήχησης που είχε τύχει το σημαντικό εκδοτικό εγχείρημα του Βούλγαρη, γεγονός που του παρείχε τη δυνατότητα να μελετήσει ευχερώς το συγγραφικό corpus του Βρυεννίου και ταυτόχρονα να εντυπώσει στον θεολογικό και δη στον δογματικό στοχασμό του αντιρρητικού συγγραφέα²²⁵.

Στο περιεχόμενο της δεύτερης επιστολής του προς τον Κοδρικά εντοπίζουμε την αναφορά του Φωτιάδη περί «τῆς Νεάτης βαθμίδος τοῦ πιθανοῦ»²²⁶, προφανώς υπό την επίδραση του κεφαλαίου «Περί διαφόρων βαθμῶν Πιθανολογίας» της *Λογικῆς* του Βούλγαρη. Διαπιστώνουμε έτσι, για άλλη μια φορά, την αδιάλειπτη επαφή του με τον θεολογικό και φιλοσοφικό στοχασμό του Βούλγαρη. Ειδικότερα με την ένταξη στο διδακτικό πρόγραμμα της Ακαδημίας των υπό τη μορφή *μαθηματαρίου* σχολίων του

221. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Ι, σ. 109, αρ. 1474.

222. Ο τρίτος τόμος περικλείει και δύο πραγματείες εκδεδομένες από τον Ευγένιο Βούλγαρη, αυτές των Feofan Prokopovich (ci. 1681-1736) και Νικηφόρου Βλεμμύδη (1197-1271) με τους τίτλους *Ἱστορία τῆς περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος διαφορᾶς* και *Ἀνάκρισις περὶ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Βλεμμύδου* (sic) αντίστοιχα, βλ. Legrand, *Bibliographie hellénique*, σ. 80-83, αρ. 683.

223. Για πληροφορίες σχετικά με την τυπογραφία του Breitkopf, βλ. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Ἐνα αυτόγραφο σημείωμα του Νικηφόρου Θεοτόκη ἀπὸ τη Λειψία», *Ο Ερανιστής* 28 (2011), σ. 362-367.

224. Legrand, *Bibliographie hellénique*, σ. 81-83 αρ. 683· πρβλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Ι, σ. 109, αρ. 1474· Batalden, *Catherine II's*, σ. 170.

225. Σύμφωνα και με την παρατήρηση της Ἰλίας Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Τα χρόνια της Χερσώνας (1781-1788): συμβολή στη βιογραφία του Ευγενίου Βούλγαρη», στο Χαρίτων Καρανάσιος (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης. Ο homo universalis του Νέου Ελληνισμού*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2018, σ. 167: «Η έκδοση, ωστόσο, των δύο αυτών έργων, το 1786 και 1784 αντίστοιχως, συντέλεσε στην αύξηση της φήμης του Βούλγαρη στην ευρωπαϊκή res publica literaria, ακριβώς στα χρόνια της διαμονής του στη Χερσώνα».

226. Κώδικας EBE 2390, σ. 900.

στη Λογική, ενός έργου που σηματοδοτεί ουσιαστικά τη μετάβαση της νεοελληνικής παιδείας στη νεωτερική της φάση, ο Φωτιάδης ανάγει απερίφραστα τη διαπρεπέστερη και αντιπροσωπευτικότερη μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού σε σταθερό σημείο αναφοράς του στοχασμού του. Ακόμη, δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε και το ενδεχόμενο της διάζωσης επικοινωνίας του διδασκάλου του Φωτιάδη, Κλεθρίου, με τον Βούλγαρη αξιολογώντας την αυτομαρτυρία του πρώτου. Από επιστολή του Φωτιάδη προς τον Κλέθριο πληροφορούμαστε την παραμονή του τελευταίου στην Πολτάβα της Νοβορωσίας, «οὐχ ἄπλῶς ἀπὸ τῆς Πολτάβης, καί τό τῆς ἀπωκισμένης δέ τοῖς ὑμῶν γράμμασι προστίθεται»²²⁷, τοποθετημένη ένα περίπου χρόνο (περ. αρχές 1786) μετά την περί τα τέλη του 1784 εκδημία του Καυσοκαλυβίτη. Τη συγκεκριμένη περίοδο ο Βούλγαρης ενδιέτριβε ως αρχιεπίσκοπος Σλαβινίου και Χερσώνος (1776-1788) στην πόλη της Χερσώνας, έχοντας μεταβεί εκεί το 1781 και έπειτα από προγενέστερη πενταετή παραμονή στην έδρα της αρχιεπισκοπής του, την Πολτάβα (1776-1781).

Η τρίτη κατά σειρά επιστολή του Φωτιάδη, που επιγράφεται: *Σαμουήλ Ἀθηναίῳ Ἱεροδιδασκάλῳ*, απευθύνεται στον Αθηναίο διδάσκαλο Σαμουήλ Γεωργιάδη Κουβελάνο²²⁸ (ci. 1751/55-1810), συγγραφέα τριών μέχρι σήμερα γνωστών στην έρευνα έργων: α) *Κανὼν Παρακλητικὸς εἰς πᾶσαν ἀνάγκην δεινῶν τε καὶ ἐπηρείας [...]* Συγγραφέντος παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Σαμουήλ Γεωργιάδου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν, ο οποίος έχει συμπεριληφθεί στην τέταρτη έκδοση (Βιέννη 1797) του έργου, με προηγούμενες εκδόσεις στο Βουκουρέστι το 1705, στη Μοσχόπολη το 1744 και στο Βουκουρέστι το 1759²²⁹, β) ένα δοκίμιο που τιτλοφορείται: *Σαμουήλ Ἀθηναίου Ἀγάπη ὁμογενῆς* (σ. 107-159) και παραδίδεται από σύμμικτο κώδικα (18^{ος} αιώνας) της Ελληνικής Σχολής της Οδησσοῦ²³⁰, και γ) η διασκευή του *Συνταγματίου τῆς Μεταφυσικῆς* του Βικεντίου Δαμοδού.

227. Στο ίδιο, σ. 897.

228. Για τα βιογραφικά του στοιχεία, βλ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, «Ένας πρόλογος του Σαμουήλ Γεωργιάδη (1787). Τῷ ἀναγιγνώσκοντι, Σαμουήλ Ἀθηναῖος χαίρειν», *Ο Ερανιστής* 21 (1997), σ. 73-82.

229. Γεώργιος Γ. Λαδάς, Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1796-1799*, τ. Β', Αθήνα 1973, σ. 52-53, αρ. 47· πρβλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, τ. Ι, σ. 10, αρ. 111.

230. Σπυρίδων Παπαγεώργιος, «Κατάλογος μετά περιγραφικῶν σημειώσεων των κωδίκων της Ελληνικής Σχολής Οδησσοῦ», *Επετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσού* 8 (1904), σ. 148-149· πρβλ. Boris L. Fonkich, «Греческие Рукописи Одессы», *Vizantiiskii Vremennik* 40 (1979), σ. 174. Επίσης, ο ίδιος κώδικας περιέχει και επιστολή του Ευγένιου Βούλγαρη προς τον Robert Stevenson με την επιγραφή: «Τῷ πανευγενεστάτῳ καί

Η αφορμή, λοιπόν, για τη σύνταξη της παρούσας επιστολής πρέπει να αναζητηθεί στην προαναφερθείσα μεταγλώττιση που είχε εκπονήσει ο Σαμουήλ, το 1787 (23 Απριλίου), από την απλοελληνική γλώσσα σε δύσληπτη και άκρα αρχαϊζουσα του *Συνταγματίου τῆς Μεταφυσικῆς* (φ. 1^r-50^r)²³¹, δηλαδή της συντετημένης μορφής / επιτομῆς της εκτενέστερης πραγματείας (*Μεταφυσική ἤτοι φιλοσοφία καί φυσική θεολογία εἰς τὴν ἀπλὴν διάλεκτον. Συντεθείσα παρὰ τοῦ λογιωτάτου καί σοφωτάτου Κυρίου Βικεντίου Δαμοδοῦ, ἐν φιλοσοφία καί ἱερᾷ θεολογία ἀμφοτέροις τοῖς νόμοις δαφνοφόρου*) του φιλοσόφου και θεολόγου Βικεντίου Δαμοδοῦ (1700-1754), και η οποία ἔφερε τον τίτλο: *Μεταφυσική συντεθείσα μὲν καί συνερανισθεῖσα ἔκ τε παλαιῶν καί νέων παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου κυρίου Βικεντίου Δαμωδοῦ ἐκ Κεφαλληνίας, μεταφρασθεῖσα δὲ καί ἐν πολλοῖς διασαφημισθεῖσα πρὸς ῥαοτέραν κατάληψιν παρὰ τοῦ διδασκάλου Σαμουήλ μοναχοῦ Γεωργιάδου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν ἀψπζ*^{ω232}. Αυτὴν τη μετάφραση του Σαμουήλ παραδίδει ο κώδικας υπ' αρ. 92 (61), που ἀπόκειται στη Ρουμανική Ακαδημία (Βουκουρέστι), ενώ παραμένει μέχρι σήμερα ἀνέκδοτη, συνιστώντας ενδεχομένως αὐτόγραφο του Σαμουήλ ἀλλὰ και τη μοναδικὴ γνωστὴ χειρόγραφη πηγὴ του (codex unicus)²³³.

Η προφανῶς ἀπαντητικὴ στον Σαμουήλ επιστολὴ του Φωτιάδη πρέπει να χρονολογηθεῖ κατὰ προσέγγιση το ἔτος 1788, δηλαδή ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ η υποβολὴ ἀπὸ αὐτόν του μεταφραστικῶν του εγχειρήματος, εμπλουτισμένου με θεολογικῆς φύσεως προσθήκες ἀλλὰ και διασαφηνήσεις του πρωτότυπου κειμένου του Δαμοδοῦ, προς κρίση στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Προκόπιο (1785-1789), καθὼς εἴθιστο, ἄλλωστε, τη συγκεκριμένη ἐποχὴ να συμβαίνει πριν ἀπὸ την ἐκτύπωση ἐνὸς ἔργου. Ο Πατριάρχης παρέπεμψε το ἔργο στον κατέχοντα ἐδραία θεολογικὴ παιδεία ἀνώτερο οφφικιᾶλιο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως Δωρόθεο Βουλησμά²³⁴. Ακολού-

---

ἐλλογιμωτάτω καί φίλω ἐμοί τιμαλφεστάτω, κυρίω κυρίω Ῥοβέρτω Στίβενσον, εὐπατριδῆ Ἄγγλω, τὴν ἐκ κέντρου ψυχῆς εὐλικρινεστάτην πρόσηρσιν» (σ. 61-106). Πρέπει να ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι ἡ ἴδια ἐπιστολὴ του Βούλγαρη ἐμπεριέχεται και στον Κώδικα Κυριαζή 3 τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, βλ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἐπιστολές», σ. 225-226.

231. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, *Βικέντιος Δαμοδός. Συνταγματίον τῆς Μεταφυσικῆς*, Κείμενα Νεοελλήνων Φιλοσόφων αρ. 1, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων – Τομέας Φιλοσοφίας, Ἰωάννινα 2002, σ. xii-xvi.

232. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Ἐργογραφία 1700-1754*, Ἀθήνα 1998, σ. 156-157, 252-258.

233. Litzica, *Catalogul*, σ. 57. Ἐχει ἐκδοθεῖ μόνο ο πρόλογος του ἔργου ἀπὸ τη Μπόμπου-Σταμάτη, *Ἐνας πρόλογος*, σ. 475-481.

234. Ζαχαρόπουλος, *Δωρόθεος Βουλησμάς*, σ. 96-105.

θηκε το αυστηρό επιστολικό κείμενο του Βουλευσμά με την επιγραφή: *Ἐπιστολή πρὸς τὸν δόντα βίβλον εἰς ἀνάκρισιν*, με ημερομηνία 29 Ιουνίου 1788²³⁵, που παραδίδει ο κώδικας 6020 (513) της Μ. Παντελεήμονος του Αγίου Όρους (σ. 408)²³⁶ και η οποία ουσιαστικά συνιστά τη γνωμοδοτική επιστολή του λογίου και συγχρόνως εμφορούμενου από εξαιρετικά συντηρητικό πνεύμα Βουλευσμά. Ο τελευταίος δεν παρέλειψε να στηλιτεύσει το ομολογουμένως βερμπαλιστικό αλλά και παρεμβατικό στην πρωτότυπη πραγματεία του Δαμοδού μεταφραστικό πόνημα του Σαμουήλ με τον εξής τρόπο: «ἵνα συλλάβῃς τὸ σὸν αὖθις κῆμα, καθ' ἅπερ ὁ τοῦ Κρόνου μῦθος τὸ ἴδιον κατέπιε κῆμα [...] τὸ ὑπονοηθέν μυθολόγημα οὐ γε ἔτι κατὰ τὸν πλασθέντα σοι μῦθον, σὸν τι τεθέαται σύγγραμμα»²³⁷.

Το προκείμενο, λοιπόν, επιστολικό κείμενο που περιέχει ο κώδικας ΕΒΕ 2390 και που τοποθετείται χρονικά μετά την αρνητική απάντησή του Βουλευσμά (ci. 1788), αποτελεί το μόνο τεκμήριο που μέχρι σήμερα έχουμε στη διάθεσή μας για την επιστολιμαία επικοινωνία που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στον Φωτιάδη και τον διαπρεπή λόγιο –και από το έτος 1789 διδάσκαλο στη Σχολή του Κοινού στην Αθήνα– Σαμουήλ Γεωργιάδη²³⁸. Το γεγονός της συνεργασίας τους τεκμαίρεται, άλλωστε, και από τον υφολογικό χαρακτήρα της παραινετικής επιστολής του Φωτιάδη προς αυτόν αλλά και από την οικειότητα που τη διέπει: «ὡς ἔξ εἰλικρινοῦς τῆς πρὸς σέ μου φιλικῆς διαθέσεως»²³⁹. Η επιλογή του Σαμουήλ να αιτηθεί την αρωγή του Φωτιάδη για την επεξήγηση και τη διασαφήνιση θεολογικών και γλωσσικών προβλημάτων, «Ἄλλ' ἐμοὶ ἔξῃς, ὡς καὶ ἐγγράπτο, ἅ πέμψας ἤξιώσας ἄπορα»²⁴⁰, προφανώς πρόκειται για τα προσκόμματα που εκείνος συναντούσε κατά την επανεξέταση του πονήματός του, σε συνδυασμό με τις θεολογικές και κυρίως τις γλωσσικές υποδείξεις που είχε δεχθεί

235. Η επιστολή έχει δημοσιευθεί από τη Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός*, σ. 402-408.

236. Λάμπρος, *Κατάλογος*, τ. Β', σ. 387.

237. Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός*, σ. 408.

238. Στον ανέκδοτο δεύτερο τόμο του έργου *Suite du Voyage Littéraire de la Grèce* του P.-A. Guys παρατίθεται το δίπλωμα του Αθηναίου πολίτη, που του απονεμήθηκε το 1790 (10 Οκτωβρίου) κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Αθήνα και το οποίο υπογράφεται από λογίους, μεταξύ των οποίων ο Σαμουήλ Γεωργιάδης και ο Παναγιώτης Κοδρικιάς, βλ. Αναστασιάδου, *Ανέκδοτα γράμματα*, σ. 181. Ενδεχομένως η συσχέτιση των δύο προσώπων να μην είναι τυχαία, αλλά να οφείλεται και στην κοινή τους επαφή με τον Φωτιάδη.

239. Κώδικας ΕΒΕ 2390, σ. 917.

240. Στο ίδιο, σ. 916.

από τον Βουληισμό, αποδεικνύει τη θεολογική και φιλοσοφική εντρύφηση και ταυτόχρονα τη γενικότερη εμβέλεια της eruditio του διδασκάλου της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου.

Εικάζουμε ότι η βιβλιογραφική ενημέρωση του Φωτιάδη πρέπει εκείνη την εποχή να συμπεριλαμβάνει την πρόσφατη μεταφραστική παραγωγή που άπτεται του πεδίου της Μεταφυσικής και ειδικότερα των μεταφράσεων που είχε εκπονήσει ο Βούλγαρης κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας του στα Ιωάννινα και την Κοζάνη, των έργων του Edmond Purchot (*Institutiones Philosophicae ad facilitandam Veterum [...] Complectens Logicam et Metaphysicam*, Venetiis 1730)²⁴¹, του G. J.'s Gravesande (*Introductio ad Philosophiam, Metaphysicam et Logicam continens*, Venetiis 1737)²⁴² και του Antonio Genovesi (*Elementa metaphysicae in usum privatorum adolescentium mathematicum in morem adornata*, Neapoli 1743-1745)²⁴³ και οι οποίες ήταν ευρύτατα γνωστές στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κυκλοφορώντας σε χειρόγραφη μορφή στους πνευματικούς κύκλους του Ιασίου και του Βουκουρεστίου. Επιπροσθέτως, ο Φωτιάδης ίσως να είχε εποπτεία και των χειρόγραφων μεταφράσεων που είχαν προέλθει από τον συγγραφέα, μεταφραστή και εκδότη στη Βιέννη Δημήτριο Ν. Δάρβαρη (1757-1823)²⁴⁴, καθώς και από τον «πολύ επί σοφία» διδάσκαλο στην Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου Ιωάννη Δημητριάδη εκ Φουρνά των Αγράφων²⁴⁵ (ci. 1766 - ante 1792) των *Institutiones Metaphysicae* (Wittemberg 1738) του Friedrich Christianus Baumeister (1709-1785)²⁴⁶. Δεν μπορούμε ακόμη να αποκλείσουμε το ενδεχό-

241. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, «Η χειρόγραφη μετάφραση της *Μεταφυσικής* του Edmundus Purchotius (1651-1734) από τον Ευγένιο Βούλγαρι (1716-1806)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικής Φιλοσοφίας* 1 (2007), σ. 42-50.

242. Βούλγαρης, *Ἡ Λογική*, σ. 40-44.

243. Στο ίδιο, σ. 44-48. Επίσης, ο Ν. Δούκας ολοκλήρωσε το 1792 τη μετάφραση της *Μεταφυσικής* του Α. Genovesi που περιέχεται στον Κώδικα ΕΒΕ 1167, βλ. Ι. Σακκελίω, Ι. Α. Σακκελίω, *Κατάλογος*, σ. 212 σημ. 15.

244. Κούμας, *Ιστορία*, σ. 577· Βάσω Σειρηνίδου, «Πολιτισμικές μεταφορές και ελληνικές παροιμίες. Νέες αναγνώσεις μιας παλιάς ιστορίας με αφορμή το παράδειγμα του Δημητρίου Δάρβαρη», *Μνήμων* 31 (2010), σ. 13-24 σημ. 11, όπου υπάρχει προγενέστερη βιβλιογραφία για τα βιογραφικά στοιχεία του Δ. Ν. Δάρβαρη. Για το μεταφραστικό του έργο, βλ. Legrand, *Bibliographie hellénique*, σ. 439-440, 450, 471-472, 475.

245. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, σ. 183· πρβλ. Ευαγγελίδης, *Ἡ παιδεία*, τ. Ι, σ. 279, τ. ΙΙ, σ. 397· Camariano-Cioran, *Les Académies*, σ. 606 σημ. 218. Ο Ιωάννης εκ Φουρνά των Αγράφων εμφανίζεται και ως μεταφραστής στην ελληνική γλώσσα μιας γαλλικής επιτομής γεωμετρίας στο χρ. υπ' αρ. 185 (740) της Ρουμανικής Ακαδημίας, βλ. Litzica, *Catalogul*, σ. 91-92.

246. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, Άννα Ταμπάκη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 20,

μενο ο Φωτιάδης να ήταν και κτήτορας κάποιου απογράφου της πρωτότυπης μετάφρασης έργων του Baumeister, μεταξύ αυτών και της Μεταφυσικής, που είχε πραγματοποιήσει προγενέστερα και ο διδάσκαλος της Ακαδημίας του Ιασίου (1766-1772/73) Νικόλαος Ζαρζούλης ή Ζερζούλης (αρχές 18^{ου} αιώνα – 1772/73): «εις Ίάσιον σχολαρχῶν παρέδωκεν ἐξ ιδίων του μεταφράσεων τήν τοῦ Βαῦμαστέρου φιλοσοφίαν»²⁴⁷.

Παρά τις εξόφθαλμες γλωσσικές ιδιορρυθμίες, τις οποίες ο Φωτιάδης –όντας ο ίδιος δεινός αρχαιστής– εντοπίζει με αντικειμενικότητα στο έργο του Σαμουήλ, και παρά το δυσκατάληπτο και επιτηδευμένο ύφος που καθιστούσαν το έργο απροσπέλαστο νοηματικά: «ἄς καί ἀποδέξαις γυμνήν ἐξομολόγησιν οὔσαν, ὧν μοι ὁ κρυπτός κατά τήν αὐτῶν ἀνάγνωσιν ἄνθρωπος διετέλεσε παθαινόμενος»²⁴⁸, χρησιμοποιεῖ έναν διαλλακτικό και μετριοπαθή τόνο, προκειμένου να αμβλύνει τις αντιθέσεις και να επιτύχει την καταλλαγή των διεστῶτων: «ὁ δέ κέπί τοῦ προκειμένου σοι ὑφορᾶσθαι οὐ πάνυ τοι ἄξυντελές, οὐδέ ἄλογον· ἀλλά γάρ περ<ί> τούτων αὐτός ἄν καί ἀδειής καί πράττοις τό βέλτιον»²⁴⁹. Η υπέρβαση της ιδιορρυθμίας που χαρακτηρίζει την τολμηρή και φιλόδοξη συγγραφική απόπειρα του Σαμουήλ και έγκειτο στην προσωπική του παρέμβαση (θεολογικές προσθήκες και διασαφηνίσεις) στο αυθεντικό έργο του Δαμοδού με την παράλληλη εκλογή ενός δύσληπτου γλωσσικού οργάνου, συμπυκνώνεται με τον πιο εύστοχο τρόπο στη διατύπωση της αξιολογικής κρίσης του Φωτιάδη για το συγκεκριμένο εγχείρημα: «καί τῆς τε ἐπιπροσθούσης πυκνῆς ἀχλύος σκιδναμένης λαμπράν καί ὀλόφωτον τήν ἱεράν θεώμενος ἀλήθειαν ἔχαιρον»²⁵⁰.

36: στον διαδικτυακό ιστότοπο <http://users.uoa.gr/~atabaki/Diaphotismos.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 20.12.2021). Η χειρόγραφη παράδοση της μετάφρασης του Δ. Ν. Δάρβαρη συνίσταται στους εξής κώδικες: α) EBE 2333 (σ. 183) (Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 342-343), β) Χφ. Μ. Παντελεήμονος 5759 (252) (φ. 65) (Άγιον Όρος) (Λάμπρος, *Κατάλογος*, τ. Β', σ. 342), γ) Χφ. 96 (248) (ff. 102) της Ρουμανικής Ακαδημίας (Litzica, *Catalogul*, σ. 58), δ) Χφ. 91 (18^{ος} αιώνας, φ. 110) της Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, που παραδίδει ανώνυμη μετάφραση Μεταφυσικής, η οποία πρέπει να ταυτίζεται με αυτήν του Δ. Ν. Δάρβαρη από το έργο του Baumeister, βλ. Σιγάλας, *Από την πνευματικήν ζωήν των Ελληνικών Κοινοτήτων*, σ. 44.

247. Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, εν Βιέννη της Αυστρίας 1818, τ. Ι, σ. ι' σημ. α'. βλ. και Χαρίλαος Σ. Τζώγας, «Νικόλαος Ζαρζούλης ο εκ Μετσόβου», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής*, Ανάτυπον εκ του Παραρτήματος «Μνήμη 1821», Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 135.

248. Κώδικας EBE 2390, σ. 917.

249. Στο ίδιο, σ. 917.

250. Στο ίδιο, σ. 917.

Κώδικας ΕΒΕ (= Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος) 2390 (σ. 1156 + 150 λευκές σελίδες, αρχές 19^{ου} αιώνα), σ. 898-899, 899-903, 916-917.

Διατηρείται η ορθογραφία του κειμένου. Η διόρθωση των ορθογραφικών αβλεπτημάτων παρατίθεται στο κριτικό υπόμνημα. Παράλληλα, επισημαίνονται τα *testimonia* και τα *loci similes*. Κεφαλαιογραφούνται τα αρχικά των κυρίων ονομάτων, διατηρείται αναλλοίωτη, όπου το κείμενο δεν καθίσταται δυσνόητο, η στίξη του, ενώ αυτή διορθώνεται σιωπηρά, όταν κρίνεται αναγκαίο. Για την τελική αποκατάσταση των επιστολών έχουν επισημανθεί στο σύντομο κριτικό υπόμνημα όλες οι ιδιομορφίες που διέπουν τα κείμενα.

Για την έκδοση των επιστολών χρησιμοποιήθηκαν τα ακόλουθα κριτικά σημεία ή σύμβολα (*sigla*):

( ) = ανάπτυξη συντομογραφιών, συμβόλων και συμπλεγμάτων.

< > = προσθήκη με εικασία γραμμάτων ή λέξεων εξαιτίας παράλειψης του συγγραφέα ή αντιγραφικών σφαλμάτων.

[[...]] = δυσανάγνωστη γραφή ή ανέφικτη αποκατάσταση του κειμένου λόγω τεχνικής φθοράς του χειρογράφου / *legi nequit* / *difficile lectu*.

// = αλλαγή σελίδας.

(post 1797 – ante 1803)

1

Παναγιώτη Ἀθην(αί)ω

¹² // σ. 898 Ἄμα τῆ ὥρα (καί) τῆς ἀποδημίας σοῦ τῆς τιμιωτάτης ἐμοί κεφαλῆς χ(ει)μῶνα ἀργαλέον ἀπαγαλ³γούσης, οἶψ τῷ ἔτι αὐτῶν παγετῶ προσεπάλ(αι)σα, φίλω (ει)λικριν(εἰ) καί γνήσια τά περί ¹⁴φιλί(ας) π(αι)δικά σώζοντι παρέλκον ἐξηγ(εἰ)σθ(αι), ἐνόν οἴκοθεν π(ει)ρωμένω τό πρᾶγμα κατα⁵νο(εἰ)ν, ἀνθ' ὧν χίλι(αι) χιλιάκεις (καί) μύρι(αι) μυριάκεις (καί) τοῦτο πάλιν αὔθις (καί) πολλαί⁶κεις (καί) ὠμολόγηντ(αι) (καί) ὁμολογοῦντ(αί) σοι χάριτες, οὕτω τοῖς γράμμασι τό τῆς ἐμῆς ψυ⁷χῆς κατακληθήσαντι ἐφιέμενον, καί τό μικρόν πεπηγός ὑποθάψαντι περικάρ⁸διον· ἄπερ δὴ καί ἀναλεξάμενος, τοῖς σοῖς φιλικοῖς ἐντάλμασιν ὅλη ψυχῆ τόν αὐχέ⁹να ὑπέκλινα, τό τῆς ἠχοῦς πρᾶγμα πᾶσιν ἐξῆς τοῖς προσηγορ(ευ)μένοις σοί ποιησάμενος, ¹⁰ ὧν οἱ μ(έν), ἀντιπροσαγορ(εύ)-ουσί σε τά φιλικώτατα, οἱ δέ καί ἐπιστ(εἰ)λ(αι) ἄκον ἀπώκη¹¹σαν, τό δέ ἡμᾶς ἀπέχεσθ(αι) μ(έν) τῆς τοῦ ἀθεωρίας, ἔχεσθ(αι) δέ τῆς φιλοσοφίας προτρέ¹²πεσθ(αι), μή οὐ κατὰ

λόγον ἤ: ἄγοντος γάρ τουτί λαμπρῶν (εἰ) ἄγνοιαν (καί) ἀμαθ(εἰ)αν¹¹³ // σ. 899 κούδέν ἀλλ' ἅ ἀναλαφάβητον τόν π(εἰ)σθέντα οἷ ἀποφῆν(αι) π(εἰ)ρωμέ-
νου· τούτων καί γάρ θά!¹⁴τερον (εἶ)ν(αι) οὐ πέφυκε παρὰ θάτερον, ἅμα δέ
θεωρ(εἰ)τ(αι) ἀμφοτέρα· (εἰ) γε ὁμόλογον μ(έν) ἤδη¹⁵ τοῖς πᾶσι φιλοσοφίαν
γνώσιν (εἶ)ν(αι) τῶν ὄντων· τούτων δ' ἐν μηδέν ἄναρχον Θέμις δοξάζ(ει)ν¹⁶
καί ἀτελ(εῦ)τητον· τό δέ ἅ καί τοῦ ὦ ἐπ' ἀρχῆς καί τέλους ἐκλαμβάνεσθ(αι)
οὐκ ἔσθ' ὁ ἀντερῶν·¹⁷ ὁ δέ τήν ἀρχήν (καί) τό τέλος ἑνός ἐκάστου τοῦ
ὄντων σκεπτόμενος, περί τό ἅ καί τό ὦ αὐτῶν¹⁸ τήν σκέψιν ἐστί ποιούμε-
νος, τό ἄρα ἅ καί τό ὦ θεωρῶν φιλοσοφ(εἰ), ὅτι δέ τό ἅ ἐστί¹⁹ καί μονάς,
τῶν ἀριθμόν ἢ ἀρχή, φιλοσοφ(εἰ)ν ἐπαγγελομένῳ σοι μηκύν(ει)ν τί χρή;²⁰
πρός δέ ὡς καί τόν ἔβδομον ἀριθμόν φημί τόν σεμνότατον· καί μυστικόν τά
σημ(αι)νό!²¹μενα τοῦ ἀπεπλούτηκεν, ἔσθ' ὅπως, ὧ κέκτησ(αι) Βρυεννίῳ οὐ
ξυμφήσ(ει)ς; ὅσον²² δέ τό θέλγητρον τῆ ἀκουστικῆ τῶν (αι)σθήσεων διά
τοῦ τυμπανίσκου πληττομένου τοῦ ἀέρος,²³ ἐμποι(εἰ) τοῖς ἀρμονικοῖς ἀθ-
ρήκτω φωνῆ διακηρύττεται οὐ μήν δ' ἀλλά καί Κικέρων¹ ²⁴ὁ πάνυς iteram
salutatem· αὐτό ὠνόμασε· καί μ(έν) δὴ καί διά γραμμά!²⁵των τοῖς ἀποῦσι τῶν
φίλων ἐντυγχάνοντες, τήν μνήμην ἀνακ(αι)νίζομ(εν), τά δέ²⁶ γράμματα διά
τῶν στοιχ(εἰ)ων· ἐν οἷς πρῶτον· τό ἅ, πῶς οὖν ὀρθῶς καί τά περί φιλι(ας)²⁷
φιλοσοφῆσ(αι)μ(εν); ὧ γάρ αὐτή συ<ν>τηρ(εἰ)τ(αι), οὐθ' ἡμῶν σοῖ ἀφ(αι)ρ(εἰ)-
τ(αι)· (εἰ) οὖν τό ἅ ἀριθμῶν²⁸ ὁ ἔξοχος, ὁ μυστικός, φυσικῶ σώματι ἢ ἄκρα
ἠδύτης, ἢ λιγυροτάτη λ(ει)ότης ἐν²⁹ νόμοις σύμβολον σωτηρίας, φιλανθρω-
πίας ἐχέγγυον, φιλίας συντήρησις, ὡς ἀγαθοῦ³⁰ πράγματος διά τῶν ἀνόπιν
δέδ(ει)κτ(αι)· πῶς ὁ περί τοῦτο τήν θεωρίαν ποιούμενος, οὐ³¹ κατὰ πᾶν φιλο-
σοφίας (εἶ)δος φιλοσοφ(εἰ); καί ἐκ περιουσίας δ' ἐνὶ ἀποδ(εἰ)ξ(αι) τό τοῦ³² ἅ
καί τοῦ ὦ ἔχεσθ(αι) ἐπάναγκες ὄν τῷ φιλοσοφοῦντι, τοῦ τῶν ἀπάντων Θεοῦ
ἐα!³³τόν διά τοῦ τῆς θεολογίας ὑψιπέτου ἀετοῦ ἅ καί ὦ ἀποκαλοῦντος· ἀλλά
γάρ τ' ἄλλα³⁴ τόγε νῦν (εἶ)ν(αι) περίημι· ὀρᾶς τόν τό ἅ (καί) ὦ ἀνιχν(εῦ)-
οντα, οἷ ὕψους τ(αι)ς θεωρί(αι)ς³⁵ χωρ(εἰ); ἀπό τῆς ὄντων γνώσεως δηλονότι
ἐπί τόν Θεόν αὐτόν· καί τήν ἐκ(εἰ)νου (αι)ωνιότητα³⁶ (καί) ἀθανασία, τό
τῶν ἐφετῶν ἔσχατον· οὐδέν γάρ ἢ τοῦ ἅ καί ὦ αὐτῷ προσηγορία, ἀλλ' ³⁷ἢ
τό τῆς (αι)ωνιότητος αἰνίττετ(αι)· τί σοι τοίνυν τό τούτου μ(έν) ἡμᾶς ἀφιστᾶν
φιλοσοφ(εἰ)ν δέ προ!³⁸τρέπεσθ(αι) βούλετ(αι), ἦμιστα ξυνορῶ, ἐρῶμ(έν)ως
μοι διαβιώης τό συναμφότερον³⁹ φίλτατε (καί) ἀδεκάστως φιλοσοφοίης, τά
τε ἄλλα (καί) τά περί φιλίας λόγω φιλοσόφῳ ὀρ!⁴⁰θοτομῶν⁴¹ Ὁ σός ὅσος Λ.Φ.

7 κατακυλήσαντι lege ||19 ἀριθμῶν lege

20-21] Ιωσήφ Βρυέννιος, *Λόγος Α' περί τῆς μελλούσης κρίσεως, Τά Εὐρεθέντα Β', σ. 371-372; Λόγος Α' περί συντελείας, Τά Εὐρεθέντα Β', σ. 190-202 locus communis*

Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος ΜΑ΄ εἰς τὴν Πεντηκοστήν* 2, PG 36, 432AB· Βασίλειος Καισαρείας, *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 27, PG 32, 192BC· Μάξιμος Ομολογητής, *Κεφάλαια Θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά, ἑκατοντάς Τετάρτη*, PG 90, 1368C· Γρηγόριος Παλαμάς, *Ὀμιλία 19*, PG 151, 249CD.

1. Μάρκος Τύλλιος Κικέρων, πολιτικός, φιλόσοφος, νομικός, ρήτορας (106-43 π.Χ.).

(post 1797 – ante 1803)

2

Τῷ Αὐτῷ

¹² // σ. 899 Ἄλλ' αὐτός ὤμην, ὦ ἐλλόγιμος κορυφή, (καί) τῶν ὄσους ἐγὼ ἔγνων ὁ φιλικώτατος ¹³ μηδέ σοῦ διστίχου ἀπαντήσεως ἀξιωθήσεται· ἐπ(εἶ)δε (καί) ἡδ(εἰς) μοι (αἰ) τολμηρῶς προπεμ¹⁴φθ(εἰ)σ(αι) μοι ἐπιφυλλίδες ὠφθιαι φέρεσαι τοῖς πρὸς χάριν σοι οἰκ(εἰ)οῦμενοι γε κᾶκ(εἰ)να ¹⁵ περὶ τοῦ ἁ ἐπισυνάφωμεν· ἀλλά πρό τούτων ἴδωμεν ἅ σοι κατὰ λόγον τά περὶ τῶν ἐν¹⁶νοιῶν (καί) τῶν λέξεων δεδιήτητ(αι) (καί) οὖν ταύτας π(αι)σί γραμματικῶν, ἐκ(εἰ)νας δέ τοῖς φιλο¹⁷σοφοῦσι τάς ἐννοίας δεδόσθ(αι) φης· ἀλλ' (εἰ) μὲν ἐπὶ θεωρία, (καί) κανόνισ ἐπιστημονικοῖς ¹⁸ // σ. 900 [...] σοι τό (εἰ)ρημένον, (εἰ) δέ (καί) ἀπ' αὐτό τούτο τό ἐννοίας (ἤ)περ δὴ (καί) μᾶλλον τό (εἰ)ρη¹⁹μένον φ(αἰ)νη ἐξ(εἰ)ληφώς (εἰ)ν(αι), οὐδέν ὑγιῶς, ὡς ταύτας ἦ τοιαύτας οὐχ ὅπως οἱ γραμματικοί, ¹⁰ ἀλλ' οὐδέ τά βρέφη αὐτά τοῖς φιλοσόφοις ἀφ(αι)ροῦντ(αι)· ἀφῆρ(αἰ)θησαν γάρ ἄν, (εἰ)περ, πολὺ πρό¹¹τερον τόν ἄνθρωπον, λόγου ταύτη ἐκ(εἰ)νοι τοῦ ἐνδιαθέτου, (καί) τοῦ προφορικοῦ ἢ τῶν ¹² φιλοσοφούντων χορ(εἰ)α ἀμοιρήσαντες· σημαντικ(αἰ) γάρ τῶν ὄντων (αἰ) λέξεις (ἦ)ν μόνα τά παρὰ ¹³ τοῖς φιλοσόφοις βλίτυρι (καί) σκίνδαφος κενά πραγμάτων ἐξέλης λεξ(εἰ)δ(ια) οὐχί ᾧ μὲν, ᾧ¹⁴δ' οὐ τῶν ἀκουόντων, σύμβολά τε ἐννοιῶν ἐνδιαθέτων, οὐχί πάλιν αὐθις τοῦ μὲν, τοῦ ¹⁵ δ' οὐ τῶν λεγόντων, ἀνθρώπων δ' ἀπαξάπάντων ἀπλῶς τυγχάνουσιν οὐσ(αι), κᾶν (καί) τῶν ἀγρο¹⁶δι(αἰ)των τινες (εἰ)εν, κᾶν ὅποιοι δὴ τινες, (καί) δὴ οὔτε μὲν ταῦτα· ¹⁷ τό δέ συνημμένον ἐρ(εἰ)ς ἄρ' οὐχ ὠμολόγητ(αι), (καί) Ἀχιλλ(εύ)ς μοι λόγων ὡς (εἰ)π(εἰ)ν προβέβλητ(αι); ¹⁸ ἢ ὅτε τούτου ἀπόφῃμ τὴν συνέπ(εἰ)αν, (καί) πρό γε ταύτης τό ἡγούμενον, οὐ γάρ δῆπου (εἰ)περ ¹⁹ ἐτέθη ἡδ(η) (καί) τέθ(εἰ)τ(αι)· πολλοῦ γε (καί) δ(εἰ), σκεψαμένοις γάρ τοῖς θεμένοις ἐπ' ἀκριβές ²⁰ τὴν πρὸς ἀλληλα τῶν στοιχ(εἰ)(ων) ὑπεροχὴν, καθ' ἦν τῶν μὲν ἀφώνων πλεονεκτ(εἰ) τά ἡμί ²¹φωνα, τούτων δέ τά φωνήεντα, κᾶκ(εἰ)νων τά δίχρονα, ἐν οἷς τό ἁ πρωτ(εύ)(εἰ)· (καί) ²² τά πρωτ(εἰ)α

καταλλήλως αὐτοῦ τῇ τιμότητι ὅτι ὀρθῶς περί τούτου δι(αι)τήσασιν, ἀποδοῦν(αι) ¹²³ ἐπῆλθεν· ἰστέον οὖν ἐπί τὰ ἐφεξῆς, ἀλλά μοί θαυμάζ(ει)ν οὐ μικρόν ἔπ(ει)σι, πῶς ἐν τούτοις ¹²⁴ τῷ ἐμπ(ει)ρικῷ Σέξτω¹ συγγενομένῳ, οὐκ αὐτό τοῦτο κέπί τοῦ προκ(ει)μένου ἐπῆλθε σοι σκέ¹²⁵ψασθ(αι) ὅτι δηλαδή ἐπέχ(ει)ν ἔδ(ει), μήδ' ἀποκληρωτικῶς οὕτως ἀποφ(αί)νεσθ(αι), γιγαντι(αι)¹²⁶ω τέ τινί ἄλματι ὑπερβάθμιον πόδα ἄραντα, αὐτόν μὲν λάξ ἀπορῥαπίσ(αι), θᾶ¹²⁷ττον δ' ἢ λόγος ἐπί τό πυθαγορίζ(ει)ν μεταπηδησ(αι) αὐθωρ(εῖ) μετεμψυκωθέντας (καί) τό, αὐ¹²⁸τός ἔφη τ' ἄτεχνῶς νομοθετ(εῖ)ν· τρία τοίνυν ἅ αὐτός (εἶ)ν(αι) ἔφησθα, τό μὲν, μακρόν, τό ¹²⁹δέ βραχύ, καί τό λοιπόν συναμφότερον, μᾶλλον δέ (ἴν' αὐτ(αῖ)ς σου τ(αῖ)ς λέξεσι χρήσω³⁰(μ(αι) βραχύμακρον ἢ μακρόβραχυ· ταυτόν (εἰ)π(εῖ)ν τραγέλαφος ἵπποκένταυρος ¹³¹οὐ γάρ ἡμ(εῖ)ς γε ἐς δ(εῦ)ρο ἅ τι τοιοῦτο ἴσμεν φανέν, οἶον αὐτός ἀνέπλασας, οὐδ' ἔχ(ει)ς ¹³²που τοῦτο δ(εῖ)ξ(αι), κᾶν (εἰ) πάνυ σφόδρα βούλοιο· τίς οὖν ὁ τοιόσδε τρόπος τῆς δι(αι)ρέσεως ¹³³αὐτός ἄν (εἰ)δ(εῖ)ης ὁ ταύτην τολμήσας· δ(εῖ) γάρ τά τῆς δι(αι)ρέσεως μέρη ὁμογενῆ ἀλλήλοις ¹³⁴(εἶ)ν(αι), ποῦ δὴ σοι τό ὁμοφυές ἐπινοηθήσεται) οὐσία τε (καί) συμβεβηκόσι; οὐ μήν δ' ἀλλά ¹³⁵(καί) ἀπ' ἀλλήλων ἐκκλ(εῖ)εσθ(αι)· τόδ' ἀναπλασθέν τοῦτο βραχύμακρον ἢ μακρόβραχυ, τό ¹³⁶συναμφότερον ὄν, ἀληθέστερον δέ φάν(αι) οὐδέτερον, ὅπως δυοῖν τῶν λοιπῶν ἐκκλ(εῖ)¹³⁷εσθ(αι) ἤκιστα ξυνορῶ· τό δέ μακρόν (καί) βραχύ αὖ πάλιν τί, ἢ γάρ τοιαυτή δι(αῖ)ρει¹³⁸σις τοῦ (εἶ)δους (εἰ)ς συμβεβηκότα ἐστίν· ἀλλά ταῦτα ὦ λῶσθε, οὐκ ἄλλο, ἀλλοῖον ¹³⁹δέ ποιοῦντα τό σφῶν δεκτικόν ὑποκ(εῖ)μενον, οὐδέ πολλά ἐν δέ τῇ ἰδίᾳ αὐτό διαγνωρίζουσιν ¹⁴⁰ἐπ(εῖ) διέλοις ἄν αὐτός οὕτω (καί) τοῦ Σωκράτην² φέρε (εἰ)ς τε τόν τοῦ Σωφρονίσκου ὑέα, ¹⁴¹(καί) τόν λαξ(ευ)τήν τῶν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ τῶν Ἀθην(αῖ)ων Ἀκροπόλει ἐνδεδυμένον χαρίτων ¹⁴²τόν διδάσκαλον μὲν Πλάτωνος, μαθητήν δέ Ἀναξαγόρου, τόν φιλόσοφον, τόν ¹⁴³// σ. 900 φαλακρόν, τόν σιμόν, τόν Ἀθην(αῖ)ον, τόν νῦν μὲν κονδυλιζόμενον, ἢ λακτιζόμενον, νῦν ¹⁴⁴δέ διαλεγόμενον, ἢ ἀπολογούμενον, (καί) τον ὀρθιον ἐστῶτα, ἢ καθήμενον ἐν ἀγορᾷ τυχόν ¹⁴⁵τόν ὑπτιάζοντα ἢ πρηγῆ ἐν δεσμωτηρίῳ κ(εῖ)μενον, τόν τε ἦττω λόγον ἐκδιδάσκοντα, (καί) τόν ¹⁴⁶τριβώνιον (καί) πῖλον ἔχοντα, (καί) οὕτως ἄρα ἡμῖν ὁ (εἰ)ς Σωκράτης τοῖς καθ' αὐτά μή ὑφεί⁴⁷στηκόσι τό σύνολον συμβεβηκόσι καταμελιζόμενος, (εἰ)ς ὀκτώ (καί) δέκα περιστήσεται) (εἶ)η γάρ αὐτ' ¹⁴⁸(εἶ)περ, ταυτί (καί) ὄν (καί) μή ἀντιφάσεως οὕτω προδήλου ἐγγωρούσης τῷ πράγματι, ἀλλ' ἢ οὐσί⁴⁹α ἀπλοῦν, (καί) (εἰ)ς σωματικὴν δέ (καί) ἀσώματον δι(αι)ρεθ(εῖ)σα (ὑπόκ(εῖ)τ(αι) γάρ τοι κατά τόν φιλόσοφον ¹⁵⁰τοῖς ἐναντίοις) οὐχ ἦττον δὴ (καί) τό τμηκαῦτα τῶν ἀντιδι(αι)ρουμένων μερῶν θάτερον τοῦ ταύτης ¹⁵¹(καί) λόγον (καί) ὀνόματα κατά βάθος μετέχ(ει) ἢ θάτερον, ὡς συν(ει)σαγόντων τῶν ἡγουμένων τά εἰ⁵²πόμενα τοῖς συμβεβηκόσι δ' (εἰ) θεωροῖτο οὐκ

ἐν τῷ τί, ἐν δέ τῷ πῶς ἔχον ἔστι τηνικαῦτα παλ⁵³ρηγορηθήσεται(αι) τροπήν τῶν οὐσιωδῶν ἤγιστα προσιεμένων, οὕτω δέ (καί) τό ἄ (εἰ)ς μυρία ὅσα ἀ⁵⁴λλοιούμενον σφοῖς ἄν παρά τε γραμματικῶν παισί, (καί) τοῖς τῆς Καλλιόπης μάλιστα θια⁵⁵σώτ(αι)ς, (καί) δὴ (καί) τοῖς διαλεκτικοῖς αὐτοῖς, ἐν οἷς περί ποσοῦ (καί) ποιῶν τῶν προ⁵⁶τάσεων ἐκδιδάσκουσιν ἢ μέντοι ἄ ἐν πάντως τοῦ δ' (εἰ)ν(αι) τοῦτο μηδαμῆ μηδὸ⁵⁷λως ἐνιστάμενον. Ἄνθ' ὧν τῆς Νεάτης βαθμίδος τοῦ πιθανοῦ ἐν οἷς περί τοῦ ἄ ἐπεχ(εἰ)ρησας, ἄψασθ(αι) πῶς ⁵⁸ὑποτοπέσας, τόν ὅσον οὐ (καί) τῆς ὑπάτης αὐτῆς ὑπερβεβηκότα, ἐναντι πεπονθότι λόγῳ ⁵⁹ἐκ(εἰ)νον μὲν μηδέ τῆς Νεάτης, τοῦ μηδενὸς δήπου ἐχόμενα περιφερόμενον παρ(αι)σθάνεσθ(αι), ⁶⁰σαυτόν δέ γε τοῦ ὄλου, (εἰ)τ' οὖν τῆς κατὰ ἀπόδ(εἰ)ξιν βεβ(αι)ώσεως ἐπιβάντα, φιλοσόφου ἐννοί(ας) ⁶¹ἐναργῶς ἐπιβαλλούσης τοῖς νοητοῖς μη ὄν φιλοσόφ(ει) τό ἀπό τοῦδε κατὰ φιλόσοφον τῆς μελιχράς με αὐδῆς σου ἤγιστ' ἀποστερῶν, ἔρῶσο· ⁶²ὁ σός ὅσος Λ. Φ.

8 [[...]] legi nequit/difficile lectu

57-60] Ευγένιος Βούλγαρης, *Ἡ Λογική [...]* Ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας ἐν τῇ *Τυπογραφία τοῦ Βρεῖτκοφ*, Ἔτει αψξζ (= 1766), σ. 276-283 (Βιβλίον Δεύτερον περί σκέψεως, Κεφ. Γ': Περί διαφόρων βαθμῶν Πιθανολογίας, καί τῆς τούτων αὐτῶν Ἀνακρίσεως).

1. Σέξτος ο Εμπειρικός, ιατρός και φιλόσοφος, οπαδός του Πυρρωνισμού (2ος-3ος αιώνας μ.Χ.).
2. Σωκράτης, φιλόσοφος (470-399 π.Χ.).

(ci. 1788)

3

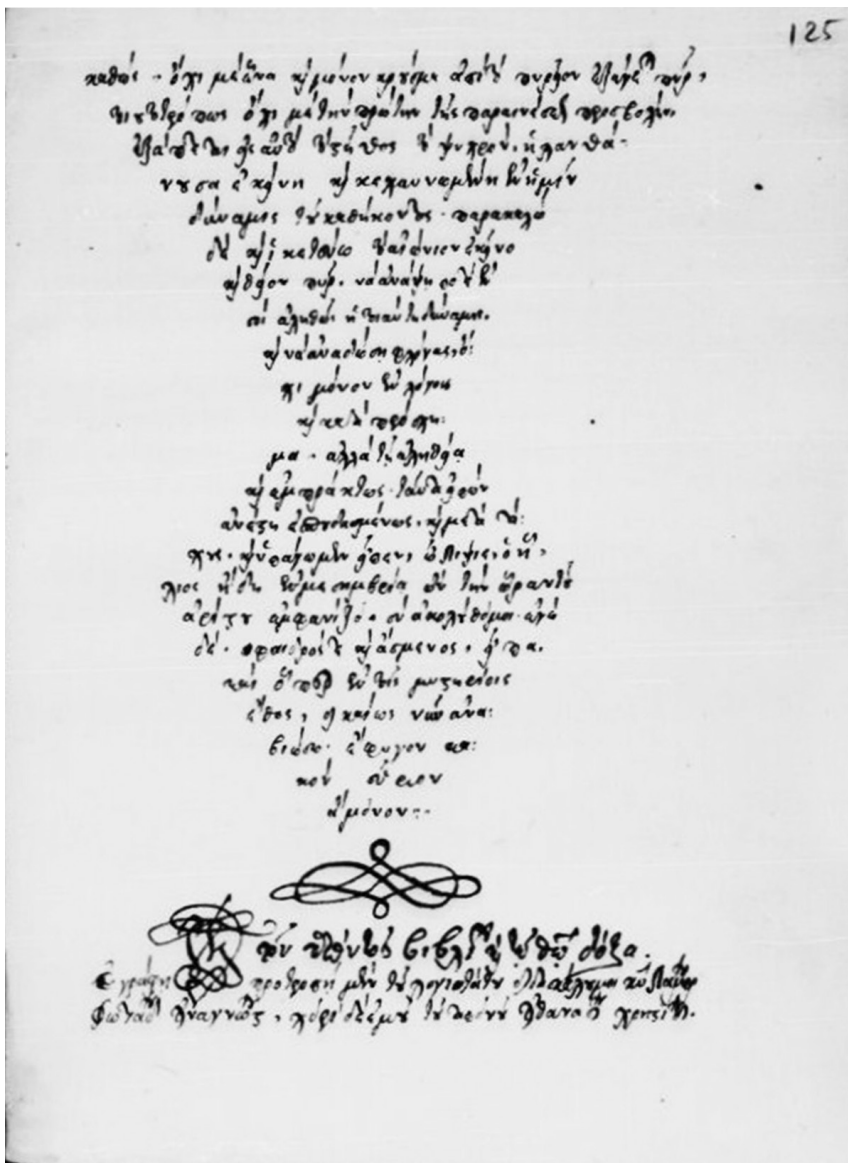
Σαμουήλ Ἀθην(αί)ω Ἱεροδιδασκάλω

² // σ. 916 Ἄλλ' ἐμοί ἐξῆς, ὡς καί ἐγέγραπτο, ἃ πέμφας ἠξίωσας ἄπορα, τό πρῶτον ἀναγινώσκοντι, ἐφ' οἷς μὲν καθυλακτοῦντα τῆς (εἰ)λαγοῦς ἡμῶν πίστεως, καί τῆς ἱερᾶς ἀληθ(εἰ)³ας ἀν(αι)δῶς κοτορχούμενον καθεῶρων τόν σοφιζόμενον, μᾶλλον δέ παραλογιζό⁴μενον, ἐς τά μάλιστα δυσφορ(εἰ)ν κατὰ τό (εἰ)κός ἐπή(ει), καί οὐχ ὅπως αὐτόν τόν τά τοι⁵ // σ. 917 αὐτα συζήτησ(αι) τολμήσαντα ἀποτροπιάζεσθ(αι), ἀλλὰ δὴ (καί) τῷ μή κατ' Ὀδυσσεά ἐν τῷ ⁶μέρ(ει) τούτῳ κηρῷ τά ὦτα βύσαντι (κεκωφῶσθ(αι) γάρ (καί) σιγᾶν ἐξ ἀγαθῶν μεμαθήκα⁷μεν, πρὸς δὴ ἀδολεσχίας ἡμῖν, οὐχ ὡς ὁ νόμος κυρίου διηγούμενου) (καί) γραφῆ δέ παρα⁸δοῦν(αι) ἀνασχομ(έν)ω

τά βλάσφημα νεμεσᾶν ἐφ' οἷς δέ σοφιστομανοῦντα τόν ἄν(θρωπ)ον Καρ-
¹⁹κίνου τε ἀναμασσόμενον, (καί) αὐτόχρομα ψηφοπ(αί)κτην κατελάμβαν-
 νον προσοχθίζ(ει)ν αὐτῷ ¹¹⁰ σκιαμαχοῦντι, (καί) π(ει)ρωμένῳ κλώθ(ει)ν τά
 ἀσύγκλωστα· ἐντυχῶν δ' ἐχόμενα τῶν ἀποριῶν ¹¹¹ δ' ἔπ(ει)τα, (καί) τ(αἰ)ς
 αὐτῶν λύσεσιν ἡρέμα ἐκ τῆς προενσκηψιάσης μοι ἀγωνίας ἐκ(ει)νης ἐπί
¹¹² τό (εὐ)θυμώτερον μετέβαλλον, (καί) δὴ ἐπαναλαβῶν, τῶν ἀπορι(ῶν)
 ἐκάστη παράλληλα (καί) τήν ¹¹³ λύσιν ἐπανεγίνωσκον, (καί) τότε δὴ ἐφ' οἷς
 μ(έν) πρότερον δυσανασχετῶν (καί) νεμεσῶν ἐτύγ¹¹⁴χανον, θαυμάζ(ει)ν
 ἐνεβαλλόμεν (καί) ἄγασθ(αι), ἐφ' οἷς δέ τινικαῦτα προσώχθιζον, ¹¹⁵ συγκλο-
 νούμενον ἤδη, (καί) (εἰ)ς ἑαυτὸ συμπίπτον τῶν ἐπιχ(ει)ρημάτων ὄρων τό
 ὑπόσαθρον ἢ¹¹⁶δόμην, (καί) τῆς τε ἐπιπροσθούσης πυκνῆς ἀχλύος σκιδναμέ-
 νης λαμπράν (καί) ὀλόφωτον ¹¹⁷ τήν ἱεράν θεώμενος ἀλήθ(ει)(αν) ἔχ(αι)ρον·
 (καί) ταῦτα μ(έν) περὶ ὧν ἔπεμφάς μοι ἀπορημάτ(ων) (καί) ¹¹⁸ λύσε(ων),
 ἅς καί ἀποδέξ(αι)ς γυμνῆν ἐξομολόγησιν οὔσαν, ὧν μοι ὁ κρυπτός κατὰ
 τήν ¹¹⁹ αὐτῶν ἀνάγνωσιν ἄνθρωπος διετέλεσε παθ(αι)νόμενος. Γνώμην δέ
 τινα τῇ σῆ φιλοπονία ¹²⁰ συν(ει)σενεγκ(εἰ)ν ἐλόμενος, κᾶν περ<ι>ττός, (καί)
 (εἶ) δ(ει)λός ἄλλος σοι δόξ(ει), ¹²¹ ἀλλ' ὡς ἐξ (εἰ)λικρ<ι>νοῦς τῆς πρὸς
 σέ μου φ<ι>λικῆς διαθέσεως ταῦτα λέγου, ¹²² ἀποδεκτέος κατὰ γε τοῦτο
 κρ<ι>θήσομ(αι)· οὐ πᾶσιν ἡμῖν ὦ βέλτιε τοῖς ¹²³ περ<ι> λόγους ἔχουσιν
 ὁμοίως ἐπί θήραν τοῦ ἀληθοῦς ἐξιέν(αι) ἢ πρόθ(ει)¹²⁴σις, οὐδέ τόν αὐτόν
 τρόπον· ἀλλ' (εὐ)αρ<ι>θμων μὲν φ<ι>λομαθῶς, τῶν ¹²⁵ δέ πλ(ει)όνων, ὧν
 μὲν π(ει)ραστικώτερον, ὧν δέ μεθ' ὧν φέρουσι δυ¹²⁶σαπαλλάκτων προλή-
 φεων ἐπί τάς κρ<ι>σ(ει)ς χωρούντων, ἔστι δέ ὧν ¹²⁷ (καί) ἀμαθέστερον, ἢ
 (καί) ἐπίτηδες τήν μὲν π(αι)δ<ι>κὴν σπουδῆν, ταύτην δέ τό ἀ¹²⁸νάπαλιν
 τιθεμένων τί δ(εἰ) π(αἰ)ζ(ει)ν πρὸς τοὺς τό πρᾶγμα, ἦτοι μὲν ὡς ἔ¹²⁹χ(ει)
 ξενήσοντας, κἀντεῦθεν παραφθεγχομένους τά ἐπιόντα, ἦ ὁ (καί) χ(εἰ)-
¹³⁰ρον, (καί) πόλεμον ἐκήρυττον καθ' ἡμῶν (αἰ)ρεσθ(αι) ὑποστησομένους,
¹³¹ ὡς κατισχημ(έν)ους ἄπαξ, οἷς (αἰ)ρετ(αι) τοῦ λογιζομένου (καί) κρίνον-
 τος πᾶ¹³²θεισιν· ὁ δέ κέπ(ι) τοῦ προκ(ει)μένου σοι ὑφορᾶσθ(αι) οὐ πάνυ τοι
 ἄξυν¹³³τελές, οὐδέ ἄλογον· ἀλλὰ γάρ περ<ι> τούτων αὐτός ἄν (καί) ἀδ(ει)γῆς
 (καί) πράττοις ¹³⁴ τό βέλτιον· ἔρῶσο·

3 κατορχούμενον lege

Εικ. 1: Χφ. 86 (τέλη 18^{ου} αἰώνα) της Δημόσιας Βιβλιοθήκης των Μηλεών του Πηλίου, φ. 125^ρ. Βιβλιογραφικό σημείωμα του Αθανασίου Χρηστίδη, κωδικογράφου και μαθητῆ του Λάμπρου Φωτιάδη, όπου αναγράφεται: «Εγγραφή προτροπῆ μὲν τοῦ λογιωτάτου διδασκάλου μοι κυρίου Λάμπρου Φωτιάδου ἀναγνώστου, χειρὶ δὲ ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Ἀθανασίου Χρηστίδου».